

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

ЧТО ХЛИБЪ

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

ПОУМБ

ОПОВІДАННЯ

Державне видавництво
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
Київ 1963

У збірці Генрика Сенкевича сім оповідань. Сумні картини давнього польського села («Янко музикант» та «Янгол»), трагічна доля польського хлопчика-школяра, який гине від фельдфебельської німецької муштри («З шоденника познанського вчителя») — такий зміст трьох оповідань. Інші чотири оповідання присвячені Америці, де Сенкевич побував свого часу як кореспондент. Жахливі поневірвання польських селян, заманених у несходимі хащі Арканзасу («По хліб»), хвилюючі пригоди двох дітей, які втекли в прерії від жорстокого хазяїна цирку («Орсо»), гнівне й пристрасне звинувачення проти білих колонізаторів («Сахем») западуть у пам'ять читачеві.

Передмова та переклад
МАРІЇ ПРИГАРИ

Ілюстрації та художнє оформлення
РАФАЇЛА МАСАУТОВА

Перекладено за виданнями:
Henryk Sienkiewicz. Nowele. Tom I.
Warszawa. Państwowy instytut
wydawniczy. 1955. Henryk Sienkiewicz
Nowele wybrane. Państwowy
instytut wydawniczy. 1962.

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

Мабуть, небагато можна знайти в польській літературі письменників, які б відразу завоювали таку любов читачів, як Генрик Сенкевич.

Вже понад дев'яносто років минуло з того часу, коли вийшли в світ перші його оповідання, а й досі старі й малі тужать над страхітною долею малого Янка музиканта, над загибеллю селянської дівчини Марисі, яка, на лихо собі, поїхала з батьком до Америки.

Пильним оком письменника бачив Генрик Сенкевич тяжку долю свого народу, який стогнав під подвійним ярмом. З одного боку його пригноблювали власні пани — поміщики й капіталісти, з другого — іноземні капіталісти та уряди трьох держав. Бо тодішня Польща була розірвана на три шматки: один належав царській Росії, другий — Німеччині, третій — Австрії. Цей поділ наклав тяжкий відбиток на життя народу.

Народився Генрик Сенкевич 1846 року в маєтку Воля Окшейська, Лукомського повіту, там він прожив дитячі роки, потім учився в одній з варшавських гімназій, а згодом уступив до Варшавського університету. В університеті Сенкевич потоваришував з гуртком талановитих студентів, серед яких було кілька майбутніх письменників і критиків. Був у тому гуртку і Болеслав Прус — у майбутньому вславлений польський прозаїк.

Сенкевич почав писати ще студентом, і перші його оповідання вийшли в світ незабаром після закінчення університету — 1872 року.

Минає чотири роки, й молодий письменник їде як кореспондент до Америки. В Америці йому довелося зустріти багатьох земляків. Шукаючи заробітків, польські селяни й робітники мандрували за океан — але мало хто знаходив там свою долю, не один гинув, розчавлений життям, де головною силою були гроші, а головним законом — «людина людині вовк».

Так сталося й з героями повісті «По хліб», яку Сенкевич написав, надивившись на бідкування своїх земляків у Америці.

Старий селянин Вавжон Топорек їде до Америки, піддурений брехливими обіцянками, їде, сподіваючись одержати за океаном землі досхочу, стати паном на всю губу. Та нікому він в Америці не потрібен, і чекають його там лише нескінченні тяжкі поневіряння й згуба.

Не врятує і його дочку Марисю палка віра в бога, на якого дівчина покладається, мов на єдину оборону. Трагічні Марисині пригоди виявляють усю марність її віри — беззахисна дівчина гине.

Вірить у свого янгола-охоронця й маленька сирітка Марися з оповідання «Янгол» — і ця віра теж веде її назустріч загибелі.

Тут можна б спитати — чи свідомо хотів письменник показати марність покладань на бога, віри в небесні сили? Ні, мабуть, він не ставив собі такої мети, але мистецький талант, розум і сумління примушували його показувати життя, людські долі з усією правдивістю — а вже висновки впливали звідси самі собою.

Отак зумів побачити Сенкевич і малого, затурканого Янка, для якого нічого не існувало в світі, крім музики. Читачеві видно, що з Янка міг би вирости незвичайний музикант або композитор, що цей селянський хлопчик міг би стати гордістю своєї країни, але жив він у таких злиднях, у такій безпросвітній темряві, що ця любов до музики, нічого, крім лиха, принести йому не могла — і кінець кінцем занапастила. Письменник підкреслює тут і тяжку провину, що лягала на панів, які не хотіли допомагати своєму народові, зневажали його, не вірили в його сили, а талановитих людей шукали десь по чужих краях.

«Янко музикант» — одне з найсильніших оповідань Сенкевича.

Дуже тяжким лихом для польського народу було в ті роки національне гноблення. Урядовці царської Росії, кайзерівської Німеччини, цесарської Австрії всіляко намагалися викоренити польську культуру й навіть польську мову. Дітям забороняли вчитися рідною мовою; коли хто ненароком прохлоплювався в школі польським словом, за це карали, мов за найтяжчий злочин.

Не можна спокійно читати повне болю оповідання Сенкевича «З щоденника познанського вчителя», де змальовано польського хлопчика, який навчається в німецькій гімназії. Михась дуже хоче вчитися, але всі його старання розбиваються об тупу байдужість німців-учителів, які муштрують дітей, наче фельдфебелі — солдатів.

Михась ніяк не може навчитися жваво цокотіти по-німецьки, не може й не хоче зректись своєї мови — і його виганяють з гімназії.

1907 року Генрик Сенкевич написав листа Льву Миколайовичу Толстому про насильства німців над поляками в Познані, й геніальний російський письменник, який дуже шанував талановитого польського прозаїка, відповів йому повними співчуття словами.

Революційна інтелігенція нашої країни завжди підтримувала польський народ в його революційній боротьбі — і недаремне найкращі твори Генрика Сенкевича знайшли такий широкий відгук серед росіян та українців.

Книжку рівняють із зброєю. В роки Великої Вітчизняної війни по-новому зазвучали твори Сенкевича, спрямовані проти німецьких загарбників, які завдали Польщі стільки лиха. І фашисти наклали заборону на ці книжки, вилучали їх, палили на вогнищі.

У нас у Радянському Союзі найкращі романи й оповідання Генрика Сенкевича виходили не раз. Їх читали й читатимуть ще довгі роки. Їх сила — у художній правді.

ПО ХЛІБ

Розділ перший

НА ОКЕАНІ. РОЗДУМИ. БУРЯ. ПРИБУТТЯ

На широких океанських хвилях колихався німецький пароплав «Блюхер», який ішов з Гамбурга до Нью-Йорка.

Вже чотири дні був він у дорозі, а два дні тому минув зелені береги Ірландії й вийшов у неозорі простори океану. З палуби, скільки сягало око, видко було лише зелено-сіру рівнину, поорану борознами й смугами. Вона важко колихалась, подекуди пінилась, а в далині темніла й зливалася з обрієм, запнутим білими хмарами.

Відблиск хмар де-не-де лягав і на воду, і на цьому перлистому тлі чітко окреслювався чорний корпус пароплава. Повернений носом на захід, він то ретельно спинався на хвилі, то поринав у глибочінь, наче тонув; часом зникав з очей, а часом, знявшись на гребінь хвилі, весь виринав з води, аж чорніло оголене дно, й уперто посувався вперед. Хвиля пливла до нього, а він до хвилі — і розтинав її грудьми. За ним, наче велетенський змій, повз білий шлях спіненої води; кілька великих

океанських чайок снувало біля стерна. Вони кружляли й перекидалися в повітрі, й квилили так само, як і польські чайки.

Вітер був добрий; пароплав ішов на зменшеній парі, але з напнутими вітрилами. Розгодинилось. Подекуди між розшарпаними хмарами видко було клаптики блакиті, які безупинно змінювали свої обриси. Відколи «Блюхер» вийшов з гамбурзького порту, весь час віяв вітер, але шторму не було.

Вітер віяв у західному напрямі, але інколи вщухав: тоді вітрила з лопотінням опадали, та зараз же знов піднімалися, мов лебедині груди. Матроси в обтислих шерстяних фуфайках тягли канати нижньої реї великої шогли й, жалібно вигукуючи «го-го-го!», нахилялись і випростовувались у такт співу. Їхні вигуки зливалися з сюрчанням мічманських дудок та з гарячковим подихом труби, яка викидала пошматовані клубки й кільця чорного диму.

Коли розгодинилось, пасажирів повисипали на палубу. На кормі видко було чорні пальта й капелюхи пасажирів першого класу; на носу пароплава рябіла різнобарвна юрба емігрантів, що їхали в трюмі. Деякі з них сиділи на лавах, палячи короткі люльки, дехто полягав на палубі, а інші, а інші, спершись на борти, вдивлялися в воду.

Було тут і кілька жінок з дітьми на руках та з прив'язаним до пояса бляшаним посудом; кілька юнаків походжало від носа до корми, з зусиллям утримуючи рівновагу й щохвилини похитуючись. Вони співали «Wo ist das deutsche Vaterland»¹ і, може, думали, що вже ніколи не побачать того Vaterland'u, але веселість не зникла з їхніх облич. Серед юрби на палубі двоє смутних з вигляду людей трималися осторонь: старий чоловік і молода дівчина. Обоє не розуміли по-німецьки й справді були самотні серед чужих. Хто вони — кожен вгадав би з першого погляду: польські селяни.

Селянина звали Вавжон Топорек, а дівчина, Марися, була його дочка. Вони їхали в Америку й хвилину тому вперше зважились вийти на палубу. На їхніх обличчях, змарнілих від морської хвороби, відбивалися острах і зацікавлення. Вони зляканими очима поглядали на своїх супутників, на матросів, на пароплав, на трубу, що вряди-годи пихкотіла димом, на грізні хвилі, що здіймали спінені гриви аж до бортів пароплава. Батько й дочка боялися навіть озватися словом. Вавжон тримався однією рукою за поруччя, другою за свою рогату шапку, щоб не збило вітром, а Марися чіплялася за батька й щоразу, як пароплав перехилився дужче, тулилася до Вавжона, стиха скрикуючи від остраху. Через деякий час Вавжон обізвався перший:

— Марись!

— А що?

---

¹ Wo ist das deutsche Vaterland (нім.) — Де німецька батьківщина?

- Бачиш?
- Бачу.
- А дивуєшся?
- Дивуюсь.

Та вона дужче боялась, ніж дивувалась; і старий Топорек так само. Але, на щастя, хвилі вгамувалися, вітер почав ущухати, а крізь хмари пробилось сонце. Коли батько з дочкою побачили «любє сонечко», їм полегшало на серці, бо вони подумали, що воно «точнісінько таке, як у Ліпінцях». Все тут для них було нове й незнане, тільки цей сонячний диск, жаркий і променистий, здавався ніби давнім другом і опікуном.

Тим часом море заспокоювалось; невдовзі вітрила звисли нерухомо, з високого містка верескнув капітанський сюрчок, й матроси кинулися згортати вітрила.

Вигляд цих людей, які наче висіли в повітрі над прірвою, знову сповнив подивом Топорека й Марисю.

- Наші хлопці не зуміли б так,— мовив старий.
- Коли німці вилізли, то і Ясько виліз би,— відказала Марися.
- Це ж котрий Ясько?.. Собеків?
- Де там Собеків. Про Смоляка кажу, про конюха!
- Він парубок хвацький, але ти його викинь з думок. Ні йому до тебе, ні тобі до нього немає діла. Ти їдеш, щоб стати панією, а він як був конюхом, так і залишиться.
- Він теж має землю...
- Має, але в Ліпінцях.

Марися не відповіла нічого, подумала тільки, що як кому щось судилося, то вже його не мине, й сумно зітхнула. Тим часом матроси вже позгортали вітрила, і гвинт пароплава почав так колотити воду, аж весь пароплав затремтів од його поштовхів. Але хитавиця майже зовсім припинилася. Вода в далечині здавалася вже гладенькою і блакитною. Нові й нові люди виходили з трюму: німецькі робітники й селяни, волоцюги з різних приморських міст, які їхали до Америки шукати щастя, а не роботи. На палубі зчинилася тіснява, отож Вавжон і Марися, щоб не мозолити нікому очей, примостилися на сувої линви в куточку біля носа пароплава.

- Татусю, а чи довго ж нам іще їхати водою? — спитала Марися.
- Хіба я знаю. Кого не питаєш, ніхто тобі не скаже по-людськи.
- А як же ми будемо розмовляти в тій Америці?
- А хіба ж ти не чула, що там нашого люду сила-силенна?
- Татусю!
- Чого тобі?
- Чудно воно тут, чудно, та в Ліпінцях таки краще.
- Не балакай казна-чого.

За хвилину, однак, Вавжон додав, наче самому собі:

— Воля божа!

Дівчині сльози набігли на очі, обоє почали думати про Ліпіньці. Вавжон Топорек міркував, чом це він їде до Америки і як сталося, що він їде.

Як це сталося? Оце півроку тому, влітку, зайняли його корову в чужій конюшині. Господар, який її зайняв, правив три марки за спаш. Вавжон не схотів платити. Пішли до суду. Справа затяглась. Потерпільний господар правив уже не тільки за спаш, а й за утримання корови. Борг зростає з кожним днем. Вавжон затявся, бо шкодував грошей і кінець кінцем програв справу. За корову платити треба було вже хтозна-скільки. Через те, що грошей не було, забрали коня. Вавжон учинив опір — його кинули до буцегарні. Старий звивався вужем, бо саме настали жнива, отож потрібні були і руки, і кінь. Він не встиг вчасно звезти з поля хліб: почалися осінні дощі, й збіжжя проросло в снопах. Топорек подумав, що за оту шкоду в конюшині вся його худоба піде марно, що він утратив стільки грошей, частину реманенту, весь річний врожай — і, мабуть, у переднівок їм з дочкою доведеться гризти землю або піти з торбами.

Досі він жив у достатку, йому щастило, але тепер через оце лихо лютий розпач став сушити йому серце, і Вавжон запив. У корчмі познайомився він з німцем, який їздив по селах, начебто купувати льон, а насправді підмовляв людей їхати за море. Німець наговорив йому всяких див про Америку. Землі дармової обіцяв стільки, скільки її не було в усіх Ліпіньцях — і з лісом, і з луками. У Вавжона аж очі сміялися. Він і вірив і не вірив. Аж тут німцеві став вторувати корчмар і казав, що в Америці уряд дає землі кожному «скільки хто вдержить». Корчмар знав це від свого племінника. А сам німець показував таку пачку грошей, якої не тільки селянські, а й панські очі зроду-віку не бачили. Топорека спокушали, поки не спокусили. Нащо ж він мав залишатися тут? Адже за одну оту шкоду з нього стягли стільки, що на ці гроші він міг би цілісінький рік тримати наймита. Невже ж йому гинути тут? Чи, може, взяти ціпка з торбою та співати під костьолом молитов? «А не діждете ви!» — подумав Вавжон, ударив з німцем по руках, до дня святого Міхала продав усе своє майно, забрав дочку і ото плыв тепер до Америки.

Але подорож була не така щаслива, як він сподівався. В Гамбурзі здерли з них за квиток багато грошей, а їхати довелося в трюмі. Хита-виця та безмежний океанський простір лякали й гнітили душу. Ніхто не міг зрозуміти його, і він не розумів нікого. Шпурляли їх з дочкою, мов якусь річ; попихали, мов камінь при дорозі. Супутники-німці глузували і з нього, і з Марисі. В обідню пору, коли всі тислися з посудом до кухаря, їх відштовхували кудись у кінець, отож не раз доводилося їй голодувати. Зле було на пароплаві, самотньо, сумно. Проте Вавжон ба-

дьорився перед дочкою, зсував шапку набакир, наказував Марисі дивуватися й сам усьому дивувався, але не вірив нічому. Часом обіймав Топорека страх, що, може, ті «язичники», як звав він своїх супутників, повикидають їх з дочкою у воду, а може, накажуть змінити віру чи підписати якогось такого папірця, що й незчуєшся, як продаси душу нечистому.

І навіть оцей пароплав, що день і ніч сунув уперед по безмежному океанському простору, двигтів і гримів, пінив воду, пихкотів, мов дракон, а вночі тягнув за собою вогнисті коси іскор — здавався Вавжонові якоюсь підозрілою, нечистою силою. Дитячі побоювання, в яких Вавжон не признавався й самому собі, гнітили серце, бо цей польський селяк, відірваний від рідного дому, справді був безпорадний, наче дитина, покинута напризволяще. Все, що він бачив, все, що його тут оточувало, не вмещувалося йому в голову; отож і не дивно, що, коли він сидів отак на сувої линви, голова його хилилася під тягарем важкої непевності й турбот. Морський вітер грав у вухах і наче повторював: «Ліпінці! Ліпінці!», а часом і висвистував, немов ліпінецькі сопілки; сонце промовляло: «Як ся маеш, Вавжоне? Я було в Ліпінцях», але гвинт колотив воду щораз дужче й труба пихкотіла щораз швидше й голосніше, наче то були два злі духи, які тягли його далі й далі від Ліпінців.

Тим часом за Марисею линули інші думки й спогади, мов спінений шлях на хвилях, мов чайки за пароплавом. Марися згадувала, як восени, пізно ввечері, вже перед від'їздом, вона пішла в Ліпінцях до криниці, до тієї з журавлем, брати воду.

Перші зорі вже замигтіли на небі, а вона тягла журавель, виспівуючи «Ясь коня напував, Кася воду брала». І чогось їй було так сумно, мов ластівці, яка, відлітаючи, шебече жалібну пісню... Потім з-під темного бору тоненько обізвалася сопілка... То Ясько Смоляк, конюх, давав знак, що бачить, як хилиться журавель, і зараз надійде з луки. І справді, незабаром залунав кінський тупіт, Ясько під'їхав і скочив з коня, стріпаючи білявою чуприною. А те, що він їй говорив, згадувалося зараз, як музика. Марися заплющила очі; їй здалося, наче Смоляк знову шепоче до неї тремтячим голосом.

— Коли вже твій тато зтялися, то і я завдаток панові поверну, землю й хату продам і поїду слідом за вами. Марисю моя, — казав він, — де ти будеш, туди і я журавлем у небі полину, качуром у воді попливу, золотим перснем на шляху покочуся, а знайду тебе, єдина! Яка мені доля без тебе? Де ти будеш, там і я буду, що з тобою станеться, те й зі мною; одне життя судилося нам і одна смерть. Заручився я з тобою над цією криницею, і нехай мене бог покине, якщо я тебе покину, Марисю моя єдина!

Згадуючи ці слова, Марися бачила й ту криницю, й великий червоний місяць над бором, і Яська, мов живого. Від цих думок їй легше стало

на серці. Ясько був хлопець завзятий — і вона вірила: що він скаже, те й зробить. От коли б тільки він зараз був тут та слухав би з нею рядом плескіт моря. З ним було б і веселіше, і бадьоріше, бо він нікого не боявся і скрізь міг дати собі раду. Що він там зараз поробляє в Ліпінцях, де, мабуть, уже впав перший сніг? Чи їде до бору з сокирою, чи прорубує в ставку ополонку, чи порає коні, чи, може, його вирядили саньми кудись із маєтку. Де він зараз, бідолаха? І тут Марися, мов наяву, побачила Ліпінці: рипучий сніг на дорозі, рум'яне вечірне небо між чорними гілками безлистих дерев, гайвороння, що крячучи летить з бору на село, димки над хатами, обмерзлий журавель біля криниці, а в далечині засніжений бір, червоний від останніх призахідних променів.

Гей! Де вона, Марися, опинилася, куди це її жене татусева воля? Навколо, скільки оком скинути, — вода й вода, зеленаві борозни, спінені смуги, а на цих неосяжних водяних полях — пароплав, одним-однісінкний, мов заблуканий птах; угорі — небо, внизу — пустеля, гучний го-мін і плач хвиль, посвист вітру, а там, попереду, перед носом пароплава — якась невідома земля, мабуть, край світу.

Яську, коханій! Чи втрапиш ти за мною, чи полетиш соколом у небі, чи попливеш рибою в морі? Чи думаєш про мене в Ліпінцях?

Сонце поволі хилилось до заходу й поринало в океан. На зморшкуватих хвилях стелився широкий сонячний шлях, убирався в золоту луску, мінився, виблискував, світив, палав і гинув десь у далечині. Пароплав, впливши на цю вогнисту смугу, наче наздоганяв утікаюче сонце. Дим, який клубочив з труби, став червоний, вітрила й вологі линви порожевіли, матроси почали співати, а тим часом променисте коло усе більшало й дедалі глибше пірнало в океан. Незабаром уже тільки половину сонячного щита видко було над хвилею, потім саме проміння, і згодом на всьому заході розлилася велика заграва. Вже невідомо було в тому сяйві, де кінчаються хвилі й починається небо; повітря й вода однаково повнилися світлом, яке помалу згасало. Океан шумів рівно й лагідно, наче наспівував вечірню молитву.

В такі хвилини у людини виростають крила, те, що вона повинна пам'ятати, — пам'ятає глибше, те, що кохає, — кохає палкіше, за ким тужить, — до того лине серцем. Вавжон і Марися відчули, що хоч і несе їх вітер, мов зів'яле листя, але рідна їм не та країна, куди вони їдуть, а та, з якої виїхали, — польська земля; їхня батьківщина, з колосистими ланами, поросла борами, поцяткована солом'яними стріхами, повна лук, що золотяться кульбабками, мерехтять струмками; є в ній лелеки, ластівки, придорожні хрести, білі хати серед лип. Вона свята, вона найрідніша мати, рідніша від усіх у світі. Те, чого їхні селянські серця не відчували раніш, вони відчули в цю хвилину. Вавжон скинув шапку, призахідне проміння впало на його вже повите свиною волосся. Думка його працювала, бідолаха не знав, як її висловити Марисі. Нарешті сказав:

— Марисю, так мені ввижається, наче в нас щось залишилося за морем.

— Залишилась доля й кохання залишилось,— тихо відказала дівчина, підводячи вгору очі, наче для молитви.

Тим часом смеркло. Пасажири почали сходити з палуби. Але на пароплаві панував якийсь незвичайний рух. Після погожого заходу сонця не завжди буває спокійна ніч, отож у присмерку раз у раз лунали пошвисти офіцерських сюрчків, а матроси тягли линви. Останнє пурпурове сяйво вже згасло на морі, водночас з води знявся туман; зірки замигтіли на небі й зникли. Туман густішав на очах, укриваючи і небо, і обрій, і сам пароплав. Видко було ще тільки трубу й велику грот-щоглу; постаті матросів здалека здавалися тінями.

За годину все зникло в білястому тумані — навіть ліхтар, якого повісили на вершині щогли, навіть іскри, які сипалися з труби.

Пароплав зовсім не колихався. Хвилі наче ослабли й розлилися під тягарем імлі.

Ніч заходила якась глуха й сліпа. Раптом у цій тиші, з найдальших закутків обрїю, залунали дивні шелести. Це був ніби тяжкий подих чиїхсь велетенських грудей, який наближався з кожною хвилиною. Часом здавалося, немов хтось кличе з темряви, потім обізвалися цілі хори голосів, далеких і жалібних, наче хтось скаржився, ридаючи. Ці голоси бігли з безмір'я й темряви до пароплава.

Матроси, зачувши такий гомін, кажуть, що то буря скликає з пекла вітри.

Ознаки близької бурі ставали чимраз відчутніші. Капітан, одягнений у гумовий плащ з каптуром, стояв на своєму містку, його помічник зайняв своє звичне місце перед освітленим компасом. На палубі вже не було нікого з пасажирів. Вавжон з Марисею і собі пішли до трюму. Тут панувала тиша. Вогні ламп, прикріплених до низенької стелі, заливали тьмяним світлом трюм і купку емігрантів, що сиділа на койках уздовж стін. Зал був великий, але похмурий, як звичайний зал четвертого класу. Стеля майже з'єднувалася з бортами пароплава, й тому койки, відокремлені перегородками, скидалися на темні нори, а все приміщення — на величезний льох. Повітря було просякнене духом просмоленого полотна, корабельних линв, морської води й вогкості. Де тут і порівнювати з розкішними салонами першого класу! Двотижневий переїзд у такому трюмі отруює легені задушливим повітрям, вкриває хворобливою блідістю обличчя й частенько викликає скорбут¹. Вавжон з дочкою пливе на пароплаві лише чотири дні, але той, хто знав колишню ліпінецьку Марисю — дуже й рум'яну, не впізнав би її зараз у цій худій, змученій морською хворобою дівчині. Старий Вавжон теж зжовк,

¹ Скорбут — цинга, хвороба, викликана авітамінозом,

як віск. Обое в перші дні зовсім не виходили на палубу: думали, що не можна. Хіба ж вони знали, що можна, а що ні? Вони не сміли навіть ворухнутись, та ще й боялися відійти від своїх речей. Так само сиділи на своїх речах усі пасажери. Емігрантськими клумаками був захарашений весь трюм, і це ще збільшувало його похмурий вигляд та безладдя. Постіль, одіж, запаси харчів, різне причандалля та бляшаний посуд були розкидані по всій підлозі. На них сиділи емігранти, переважно німці. Одні жували тютюн, інші палили люльки. Хмари диму, відбиваючись від низької стелі, снувалися довгими смугами, затьмарюючи й так бліде світло ламп. Кілька дітей плакало по кутках, але звичайний гамір ущух, бо туман поиняв усіх якимось смутком, острахом і тривогою. Найдосвідченіші із емігрантів знали, що цей туман віщує бурю. Зрештою, ні для кого не було вже таємницею, що наближається небезпека, а може й смерть. Вавжон з Марисею нічого не могли втямити, хоча, коли хтось на хвилину відчиняв двері, чули далекі, зловісні голоси, які линули з безмір'я.

Обое сиділи в глибині трюму, в найвужчому місці, біля носа. Тут найдужче давалася взнаки хитавиця, отож супутники запхнули їх саме сюди. Старий жував хліб, іще ліпінецький, а дівчина, якій вже надокучило байдикування, заплітала собі на ніч коси.

Але потроху її почала дивувати мовчанка, яку порушував лише плач дітей.

— Чого то німці сьогодні так тихо сидять? — запитала вона.

— Хіба я знаю? — відповів, як звичайно, Вавжон. — Мабуть, свято якесь у них, чи що...

Раптом пароплав струсонуво достоту так, наче він здригнувся від жаху. Бляшаний посуд забряжчав, вогні ламп замигтіли й сяйнули дужче. Кілька переляканих голосів навперебій почало питати:

— Що це таке? Що це таке?

Але відповіді не було... Другий поштовх, ще дужчий від першого, струсонув пароплав; ніс його раптово задерся вгору й зразу ж пірнув униз, і тієї ж миті хвиля глухо вдарила в круглі віконечка лівого борту.

— Буря йде! — перелякано шепнула Марися.

Тим часом щось зашуміло біля пароплава, наче бір, коли його зненацька шарпне вітер; щось завило, мов згряя вовків. Вітер ударив раз і другий, поклав судно набік, потім крутонув його, підхопив угору й знову шпурнув у прірву. Переборки зарипіли, бляшаний посуд, клумаки з речами, корзини сновигали по підлозі, перекочувалися з кутка в кутку. Кілька пасажирів попадало на підлогу; пір'я з подушок закружляло в повітрі, лампове скло сумно забряжчало.

Знявся шум, гуркіт, залунало хлюпання води, що полилася на палубу, скреготіння судна, лемент жінок, плач дітей, вигуки чоловіків, що ганялися за речами, а серед цієї метушні й хаосу чути було тільки про-

низливі посвисти сюрчків і глухий тупіт матросів, які бігали по верхній палубі.

— Мати божа Ченстоховська! — шепотіла Марися.

Ніс пароплава, біля якого вони сиділи в трюмі, злітав угору й падав униз, мов шалений. Хоча Вавжон з дочкою щосили трималися за койки, їх все одно несамовито шарпало і час від часу стукало об стіни. Хвилі ревли все дужче, а стеля рипіла так пронизливо, що здавалося — балки й дошки от-от з гуркотом розсиплються.

— Тримайся, Марисю! — гукав Вавжон, намагаючись перекричати бурю, але незабаром тривога перехопила горло і йому, й іншим. Діти перестали плакати, жінки лементувати.

Дихання рвучко вихоплювалося з грудей, руки розпачливо чіплялися за все нерухоме, що було в трюмі.

А буря шаленіла дедалі дужче. Розгулялася стихія: туман змішувався з темрявою, хмари з водою, вітер з шумовинням; хвилі гатили в борти пароплава, наче з гармат, і шпурляли його в усі боки, від хмар аж до дна морського. Часом спінені гриви хвиль зачлюпували пароплав від носа до корми; велетенські маси води кипіли в суцільному страхітньому хаосі.

Олійні лампи в трюмі почали згасати. Трюм помалу заливала темінь, і Вавжонові та Марисі здавалось, ніби це вже надходить смерть.

— Марисю! — почав батько уривчастим голосом, бо йому перехопило подих. — Марисю, пробач мені, що я повіз тебе на згубу. Вже настає наша остання година. Вже не будемо дивитися грішними очима на світ. Не буде нам ні сповіді, ні причастя, не лежати нам у святій землі, а йти нам, дочко, на страшний суд із води.

Коли він це казав, Марися зрозуміла, що їм уже немає рятунку. Різні думки зароїлися в голові дівчини, а в серці щось волато:

— Яську, Яську, коханий, чи ти чуєш мене в Ліпінцях??!!

І такий жаль стиснув їй серце, що вона заплакала вголос.

У трюмі, де всі мовчали, її ридання лунали, мов на похороні. Чийсь голос гримнув з кутка: «Still!»¹, але зараз же злякано змовк. Тим часом ще з однієї лампи брязнуло скло на підлогу, й світло згасло.

Стало ще темніше. Люди збилися в одному кутку, щоб бути ближче один до одного. Запанувало тривожне мовчання, і раптом серед тиші озався голос Вавжона:

— Слава Ісусу!

— Ісусу слава! — відповіла йому плачучи Марися.

— Христе боже, вислухай нас! Змилуйся над нами! — молилися вони. В темній залі голос старого й переривані плачем відповіді дівчини лунали напрочуд урочисто. Деякі з чоловіків поскидали шапки. Поволі

---

¹ Still! (нім.) — тихо!

ридання дівчини змовкли, голоси стали спокійніші, чистіші. Знадвору їм вторувало виття бурі.

Раптом люди, що стояли ближче до виходу, скрикнули з переляку. Хвиля вибила двері й ринула в трюм. Вода з хлюпанням порозтікалася в усі кутки; жінки, лементуючи, почали стрибати на койки. Всім здавалося, що це вже кінець.

За хвилину до трюму зайшов черговий офіцер, весь мокрий і червоний, з ліхтарем в руці. Кількома словами він заспокоїв жінок, що вода, мовляв, плеснула сюди лише випадково, потім додав, що небезпека взагалі не дуже велика, бо судно у відкритому морі.

Минула година, друга. Буря шаленіла ще дужче. Пароплав рипів, пірнав то носом, то кормою, лягав набік, але не потопав. Люди потроху заспокоїлись, деякі навіть полягали спати. Минуло ще кілька годин: до темного трюму крізь горішнє загразоване віконце почало пробиватися сіре ранкове світло. На океані зводився день, блідий, наче переляканий, сумний, темний, але все-таки він приніс з собою полегшення й надію.

Прочитавши всі молитви, які тільки знали напам'ять, Вавжон і Марися полягали на свої койки й позасинали.

Їх збудило лише калатання дзвоника, який кликав на сніданок. Але їсти вони не могли. Голови в обох були наче налиті свинцем. Старий почував себе навіть гірше від дочки. В його отупілій голові нічого вже не вміщувалось. Німець, який намовив його їхати до Америки, казав, правда, що доведеться їхати водою, але хіба ж думалось Вавжонови, що та вода така велика, що їхати доведеться стільки днів і ночей! Вавжон гадав, що переїде ту воду поромом, як не раз у житті переїжджав річку. Якби ж то знаття, що море таке величезне, був би залишився в Ліпінцях. Окрім того, ще одна думка сушила його: чи не занастить він і свою і дочині душу, чи не гріх для католика з Ліпінців спокушати бога й пускатися у такий безмір, через який він уже п'ятий день їде до того берега, коли взагалі на тім боці існує якийсь берег.

Сумніви й страхи тривали ще сім днів; сама тільки буря шаленіла ще сорок вісім годин, потім усе якось усухло. Вавжон з дочкою знову зважився вийти на палубу, та, побачивши в далині кучугури води, ще розбурхані, чорні й люті, ці мокрі гори, що без упину бігли на палубу та на бездонні рухомі долини,— обидва подумали, що, мабуть, тільки рука божа чи взагалі якась нелюдська сила може врятувати їх з цієї прірви.

Нарешті зовсім розгодинилося. Та минав день за днем, а перед пароплавом видко було саму воду й воду, без кінця й краю, цасом зелену, а часом блакитну, що в далині зливалася з небом. По цьому небу інколи пропливали в височині невеличкі ясні хмарки, які, почервонівши ввечері, лягали спати на далекому заході. Пароплав гнався по воді за

ними вслід. Вавжон і справді подумав, що море, мабуть, таки не має кінця-краю, потім якось наважився й вирішив когось запитати.

Одного разу він скинув свою рогату шапку й, покірно вклонившись у ноги матросові, що саме проходив мимо, запитав:

— Вельможний пане, чи скоро ж ми доберемося до перевозу?

О, диво! Матрос не пирснув від сміху, а зупинився і став прислухатися. На його обшмаганім вітром червонім обличчі відбилася напружена робота пам'яті та якісь спогади, що не могли відразу вкластися в свідому думку... За хвилину він запитав:

— Was? ¹

— Чи скоро ми доїдемо до суходолу, вельможний пане?

— Два дні! Два дні! — з зусиллям повторив моряк, показуючи водночас два пальці.

— Покірно дякую.

— Звідки ви?

— З Ліпінців.

— Was ist das Lipiniec? ²

Марися, яка саме підійшла до них, страшенно почервоніла, але неспіливо звела на матроса очі й мовила тоненьким голоском, як говорять сільські дівчата:

— Ми з-під Познані, прошу пана.

Матрос замислено задивився на мідний цвях, вбитий у борт; потім перевів погляд на дівчину, на її біляву, як льон, голову, й щось схоже на розчулення відбилосся на його обвітреному обличчі.

За хвилину він вимовив поважно:

— Я був у Гданську... розумію по-польськи... Я кашуб... ваш Bruder³, але це давно!.. Jetzt ich bin Deutsch...⁴

Мовивши це, він підняв кінець линви, який досі тримав у руці, одвернувся й, вигукнувши по-матроському «го, го-о!», почав її тягти...

З того часу, побачивши Вавжона з Марисею на палубі, матрос завжди приязно всміхався Марисі. Батько з дочкою дуже раділи, що хоч одна жива душа була прихильна до них на цьому німецькому пароплаві.

Та подорож вже наближалася до кінця. Другого дня вранці, коли вони вийшли на палубу, їх вразило дивне видовище. Здаля маячило на морі щось хистке, а коли пароплав підплив ближче, виявилось, що то була велика червона бочка, яку лагідно колихали хвилі. В далині видно було ще другу таку бочку, і третю, і четверту. Повітря й вода були трохи млисті, але срібні й лагідні, океан стелився гладенький та ніби

¹ Was? (нім.) — Що?

² Was ist das Lipiniec? (нім.) — Що це таке Ліпінці?

³ Bruder (нім.) — Брат...

⁴ Jetzt ich bin Deutsch (нім.) — Тепер я німець.

нерухомий, і куди не кинь оком, на воді колихалися бочки. Цілі хмари білих птахів з чорними крилами летіли слідом за пароплавом з писком і криком.

На палубі панував незвичайний рух. Матроси одягли нові фуфайки; одні мили палубу, інші чистили мідну оправу бортів і вікон, на щоглі вивісили один прапор, а на кормі другий — більший.

Пожвавлення й радість охопили пасажирів. Усі повибігали на палубу, деякі повиносили свої клумаки й почали затягати на них реміні.

Побачивши все це, Марися сказала:

— Ото вже ми, напевно, підпливаємо до землі.

І їй, і батькові трохи полегшало на серці. Аж тут на заході спершу виринув один острів — Сенді-Гук, і другий з великим будинком посередині, а в даліні почав густішати туман, наче хмара чи дим стелилися смугами по морю, невиразні, далекі, безформні. Тут на палубі знявся великий гамір; всі почали показувати на це руками, пароплав теж пронизливо засвистів, ніби з радощів.

— Що це таке? — спитав Вавжон.

— Нью-Йорк! — відповів кашуб, який стояв поруч.

Зненацька туман почав розвіюватись і танути, а на його тлі, в міру того, як корабель розтинав срібну воду, вимальовувалися обриси будинків, дахів, коминів; гостроверхі вежі дедалі чіткіше окреслювалися в блакиті, обіч веж стриміли високі фабричні димарі, а над ними — стовпи диму, що кошлатилися вгорі пухнастими султанами. Внизу, біля міста, мов ліс, чорніли щогли, а на їхніх верхівках рябіли тисячі барвистих прапорців, що їх ворушив морський вітерець, наче квіти на лузі. Пароплав підпливав усе ближче. Гарне місто попереду немов вирило з води.

Велика радість і подив охопили Вавжона; він скинув шапку, роззявив рота й дивився, дивився, а тоді обізвався до дочки:

— Марисю!

— Господи!

— Бачиш?

— Бачу.

— А дивуєшся?

— Дивуюсь.

Вавжон вже не тільки дивувався, він жадібно вбирив у себе все, що бачили його очі. Вгледівши зелені береги міста й темні смуги парків, він став казати далі:

— Так! Хвалити бога! Аби тільки землю дали зараз же коло міста, он за тією лукою — ближче було б їздити на базар. Буде ярмарок: корову поженеш, свині поженеш — і продаси. Народу тут, видно, як маку. В Польщі був селюком, а тут стану паном.

В цю хвилину пишний Національ-парк розгорнувся перед його очі-

ма на всю широчінь. Вавжон, побачивши зелені чагарі й купи дерев, знову сказав:

— Вклонюся вельможному урядовому комісарові низенько, попрохаю щиро, щоб мені хоч зо дві вулки ¹ цього бору подарував, а решта нехай буде поле. Як пан, то вже пан. Уранці виряджу наймита по дрова до міста. Хвалити бога, я вже бачу, що німець мене не обдунив...

Марисі теж заманулося бути панією; вона й сама не знала, чому їй спала на думку пісенька, яку в Ліпінцях дівчата співали на весіллі женихам:

Що ж це ти за пан?
Що ж це ти за пан?
Все твоє багатство —
Шапка та жупан!

Може, вона вже мала намір заспівати щось таке бідолашному Яськові, коли він приїде по неї, а вона вже буде поміщицею?

Тим часом від карантину мчав до судна невеличкий катер. Четверо чи п'ятеро людей зійшло на палубу. Почалися переговори. Незабаром підійшов другий пароплав, уже з самого міста, й привіз агентів з гоґелів та заїздів, гідів, міняйлів, залізничних агентів; усі вони несамовито галасували, штовхалися, снували по всій палубі. Вавжон і Марися потрапили наче в якийсь млин і не знали, що робити.

Кашуб порадив старому обміняти гроші й пообіцяв простежити, щоб його не обдурили. Вавжон послухався — за свої гроші він дістав сорок сім доларів сріблом. Поки все це відбувалося, пароплав так близько підплив до міста, що вже видно було не тільки будинки, а й людей, які стояли на набережній. Потім, обминаючи безліч пароплавів, більших та менших, судно дісталось, нарешті, до пристані й увійшло в невеличкий портовий док.

Подорож скінчилася.

Люди сипонули з пароплава, мов бджоли з вулика. Вузьким містком, перекинутим з борту на берег, сунула строката юрба; перший клас, потім другий, і наостанку пасажири з трюму, навантажені речами. Коли Вавжон і Марися, підштовхувані юрбою, підійшли до містка, біля нього стояв кашуб. Він міцно потиснув Вавжонові руку й мовив:

— Бажаю тобі, Bruder, glück'u ², і тобі, дівчино! Боже вам поможи!

— Спасибі! — відповіли обоє.

На довше прощання не було часу.

Юрба виштовхала їх на похилий місток, і за хвилину вони опинились у просторому будинку митниці.

¹ В л у к а (польськ.) — міра землі, близько 16 1/2 гектара.

² Г л і щ к (нім.) — щастя.

Чиновник у форменому сірому піджаку із срібною зіркою переглянув їхні речі, потім гукнув: «All right!»¹ — і показав на вихід. Вони вийшли й опинилися на вулиці.

— Татулю! А що ми будемо робити? — спитала Марися.

— Мусимо чекати. Німець казав, що сюди зараз же прийде урядовий комісар і буде про нас питати.

Отож вони стояли біля муру, чекаючи на комісара, оточені гамором чужого, величезного міста. Вони ніколи не бачили нічого такого. Просто перед ними пролягли рівні, широкі вулиці, а вулицями сунули людські юрби, наче на ярмарку; в центрі котилися карети, омнібуси, навантаженої підводи. Навколо лунала дивовижна, чужа мова, розлягалися вигуки робітників і продавців. Шохвилини проходили чорні-чорнісінькі люди з великими кучерявими головами. Побачивши їх, Вавжон і Марися побожно хрестилися. Яким дивовижним здавалося їм це місто, таке гомінке, галасливе, повне паровозних гудків, гуркотіння підвід і людських голосів! Усі в ньому бігли так швидко, наче наздоганяли когось або тікали. А народу роїлося, як мурашні. І такі ж чудернацькі обличчя — те чорне, те смугляве, наче жовтаве, те червоне. Саме там, де стояли батько з дочкою, біля порту, вирував найбільший рух. З одних пароплавів вивантажували паки, на інші їх вантажили, шохвилини під'їжджали підводи, по кладках торохтіли тачки, скрізь панував розгартіяш і гамір, наче у великому тартаку.

Таким робом минула година й друга, а вони, стоячи під муром, усе чекали на комісара.

Дивний вигляд мав на американському березі цей польський селянин, з довгим, припалим сивиною волоссям, у рогатій смушевій шапці, й ця дівчина з Ліпінців, у синій чумарці, з намистом на шиї.

Але люди проходили повз них, навіть не глянувши. Тут нікого не могли здивувати ніякі обличчя, ніякі вбрання.

Ще минула година. Небо запнули хмари, почала сіятися мжичка в суміші із снігом, од води потягло вологим холодом...

Вони стояли, чекаючи на комісара.

Селянському терпінню немає меж, але щось таки починало гнітити їм серце.

На пароплаві, серед чужих людей і водної пустелі, їм було самотньо, моторошно. Вони молилися богу, щоб провів їх, мов заблуканих дітей, через морські безодні. Думали, що варт лише ступити на землю — їй одразу ж скінчаться їхні поневіряння. Та от вони вже приїхали, були у великому місті, серед людського гомону, але відчували ще більшу самотність і страх, ніж отам, на пароплаві.

---

¹ All right (англ.) — гаразд.

Комісар не йшов. Що ж їм робити, коли він зовсім не прийде, коли німець їх обдурив?

Від цієї думки їхні селянські серця затріпотіли, сповнені болісною тривоги. Що вони робитимуть? Просто — загинуть.

Тим часом вітер шарпав їхню одежину, дощ проймав до кісток.

— Марисю, тобі не холодно? — спитав Вавжон.

— Холодно, татуню! — відповіла дівчина.

Ще одну годину пробив міський годинник. Смеркло. Рух у порту вшухав, на вулицях запалили ліхтарі: суцільне море яскравих вогнів розлилося в місті. Портові робітники, співаючи хрипкими голосами «Янкі Дудль», більшими і меншими юрмами посунули до міста. Помалу набережна зовсім спорожняла. Будинки митниці замкнули.

Вони все стояли, чекаючи на комісара.

Нарешті запала ніч, і в порту залягла цілковита тиша. Час від часу тільки темні труби пароплавів з сичанням викидали снопи іскор, які згасали в темряві, чи белькотлива хвиля хлюпалася об кам'яну набережну. Інколи розлягалася пісня п'яного моряка, що повертався на пароплав. Вогні ліхтарів блідли в тумані. Вавжон і Марися чекали.

Куди ж вони могли піти, що робити, де прихилити змучені голови? Холод проймав їх дедалі дужче, почав дошкуляти голод.

Якби в них хоч дах був над головами, бо вони вже змокли до рубця. Комісар не прийшов і не прийде, бо таких комісарів взагалі немає. Німець був агентом-вербувальником, одержував відсотки з кожної завербованої людини й ні про що більш не знав.

Вавжон відчував, що ноги йому тремтять і підгинаються, що якийсь величезний тягар притискає його до землі.

Він мучився й чекав, як уміє чекати тільки селянин. Голос дівчини, яка тремтіла з холоду, повернув його до дійсності.

— Татулю!

— Тихо! Нема милосердя над нами.

— Вернімося до Ліпінців...

— Іди втопись...

— Боже, боже! — тихо шепотіла Марися.

Вавжона охопив жаль.

— Сирото, бідолохо!.. Нехай бог змилується хоча б над тобою...

Але вона вже його не чула. Спершись головою об стіну, Марися заплющила повіки. Приходив сон, уриваний, тяжкий, гарячковий, а вві сні, ніби картина в рамці: Ліпінці й наче бринить пісня — то Ясько співає.

Чи тобі ж, дівчино,
Панією бути?!
Тільки в тебе й віна,
Що віночок рути.

Перші промені світанку в нью-йоркському порту впали на воду, на шогли, на будинок митниці.

В цьому сірому світлі ледве можна було вгадати дві постаті з блідими, посинілими обличчями, що стояли під стіною, притрушені снігом, нерухомі, наче мертві. Але в книзі їхньої недолі були перегорнені лише перші сторінки. Про наступні ми розповімо далі.

Розділ другий

В НЬЮ-ЙОРКУ

Якщо перехожий, мандруючи Нью-Йорком, зверне з широкої вулиці Бродвей до порту в напрямі Чаттам-скверу, то, пройшовши кільканадцять прилеглих вулиць, він опиниться в занехаяних, бідних кварталах. Вулички стають тут дедалі вужчі. Доми, які, можливо, будували ще голландські колоністи¹, — порепалися й похилилися від старості; дахи на них позападали, штукатурка із стін обвалилася, а самі стіни увійшли в землю так, що вікна підвалів ледве горішнім краєм вистають над тротуаром. Замість прямих ліній, що їх так любляють в Америці, — око скрізь натрапляє на дивовижні кривулі: дахи й стіни не вирівняні по шнурочку, а химерно купчастся й громадаються одні над одними.

В цьому прибережному районі майже ніколи не висихають калюжі у вибоїнах на бруку, а невеличкі, щільно забудовані майдани більш схожі на ставки з чорною, густою, стоячою водою. Вікна обшарпаних будинків похмуро дивляться в цю воду, брудна поверхня якої рябіє клаптями паперу, картону, друзками скла, кусками дерева та бляхи з корабельних ящиків. Цими покидьками тут захарашені всі вулиці, чи швидше грязюка, яка їх вкриває. Скрізь видко бруд, безладдя і людські злидні.

Саме в цьому районі містяться заїзди, де за два долари на тиждень можна мати койку на ніч і харчування.

Тут є й шинки, де китобої вербують усяких волоцюг на свої шхуни, а таємні агенти з Екватору, Венесуели й Бразилії підшуковують охочих для колонізації екватора, а також для забезпечення достатньої кількості жертв тропічній лихоманці.

Є в цьому районі й ще багато чого: харчевні, де хазяї годують своїх відвідувачів солониною, гцилими устрицями, смердючою рибою, яку наче сама вода викинула на берег; є будинки, де потайки грають у кості, китайські пральні, різноманітні притулки для моряків і, нарешті, кубла злочинів, голоду й сліз.

¹ Голландські колоністи — перші побудували селище на місці теперішнього Нью-Йорка — на початку XVII століття. Тоді це селище звалось Новий Амстердам. 1664 року його захопили англійці й перейменували на Нью-Йорк.

І проте тут завжди панує рух — адже всі емігранти, які не знайшли хоча б тимчасового притулку в бараках Кестл Гардена і не хочуть або не можуть влаштуватися в так званих робітничих будинках,— вся ця людська маса зосереджується тут, живе тут і вмирає. З іншого боку, якщо емігрантів можна назвати покидьками європейського суспільства, то мешканців оцих завулків можна вважати покидьками еміграції.

Ці люди здебільшого байдикують — інколи тому, що немає роботи, а коли й просто через лінощі. Тут ночами частенько лунають револьверні постріли, чути благання про порятунок, захриплі люті вигуки, п'яні співи ірландців, зойки негрів, які несамовито б'ються між собою. Удень можна побачити купки волоцюг в обшарпаних капелюхах, з люльками в зубах, які дивляться на кулачні бої та б'ються об заклад — від одного centa до п'яти за кожне вибите око. Білі дітлахи й малі кучеряві негрята, замість вчитися в школі, вештаються по вулицях і торохтять уламками волячих ребер або шукають в грязюці рештки недогнилої городини, апельсинів та бананів. Худі ірландські жінки простягають руки до краще вдягнених прохожих, яким трапляється сюди заблукати.

Ось у цьому людському пеклі ми знаходимо наших давніх знайомих Вавжона Топорека і його доньку Марисю. Маєток, який вони сподівалися одержати в Америці, був сном і розвіявся мов сон, а дійсність подала перед ними у вигляді тісної комірки в підвалі, з одним єдиним віконечком без шибок. На стінах чорніє пліснява й смуги вогкості; білі стінки стоїть іржава діржава залізна грубка й стіл на трьох ніжках; обсермок ячної соломи в кутку править за ліжко.

Це все. Старий Вавжон навколішки шукає в грубці, чи не залишилася в попелі хоч одна картоплина, й повертається до цих розшуків щохвилини... ось уже другий день. Марися сидить на соломі, обхопивши руками коліна, і нерухомо дивиться на підлогу. Вона дуже схудла й змарніла. Це ніби та сама Марися, але її колись такі рум'яні шоки глибоко запали, обличчя зблідло й набрало хворобливого виразу, наче стало дрібніше, ніж було, а великі очі дивляться застиглим поглядом. Знати, що дівчину сушить горе, гниле повітря й голод...

Вони з батьком весь час харчувалися самою картоплею, але от уже два дні, як і картоплі не стало. Тепер Вавжон і Марися зовсім не знають, що їм робити та як жити далі. Минає вже третій місяць, відколи вони мешкають у цій ямі — отож гроші витрачено до останнього centa.

Старий Вавжон пробував напитувати роботи, але ніхто й не зрозумів, чого він хоче. Ходив у порт носити мішки й вантажити вугілля на пароплави, але в нього не було тачки — та й ірландці в порту відразу ж підбили йому око. Ходив з сокирою на будівництво доків, але й звідтіль його прогнали стусанами. Та й який то робітник, коли він не розуміє ні словечка — що до нього кажуть!

До чого б старий не хотів докласти рук, до чого б не брався — з нього зразу ж починали глузувати; гнали штурханами, били, тож ніде він не міг заробити ні цента, не міг і вижебрати. Волосся його побіліло від горя. Згасла надія, скінчилися гроші, й починався голод.

На батьківщині, серед своїх, коли б навіть Вавжон і втратив усе, коли б зморила його хвороба, чи рідні діти вигнали з хати, — узяв би він у руки ціпка, став би під хрестом на роздоріжжі або й біля дверей якогось костьолу, та й заспівав би: «Боже ласкавий, прийми плач кривавий!» Пан проїздив би дорогою — дав би дещицю; пані з коляски послала б дитя з грошем у рожевих рученятках — і воно, вдивляючись у жебрака широко розкритими очима, подало б йому милостиню, дядько якийсь, проходячи мимо, дав би дідові півбуханця хліба, баба — шматочок сала, і можна б жити, хоча б так, як той небесний птах, що не сіє й не оре.

Коли б він отам стояв, угорі було б небо, а навколо поля, і в цій тиші лунав би його спів. А тут, у цьому великому місті, щось так страхотно гуло весь час, наче в якійсь великій машині, кожен так поспішав кудись, дивлячись тільки перед себе, що хто б там міг побачити чужу недолю! Тут тобі паморочилась голова, опадали руки; очі не могли вмістити всього, що в них лізло, думки не могли наздогнати одна одну. Усе було якесь дивне, чуже, огидне й таке швидке, розгонисте, що кожен, хто не встигав крутитися в цьому вирі, неодмінно мусив вилетіти й розбитися, мов глиняний горщик.

Гей, яка ж то була різниця! Там, у спокійних Ліпінцях, Вавжон був господарем і засідателем у суді, мав землю й людську пошану, мав хліб і до хліба; в неділю у костьолі підходив до вітара із свічкою, а тут він був найпослідуший з-між усіх, мов той приبلуда-пес на чужому подвір'ї, боязкий, тремтячий, зіщулений, зголоднілий. У перші дні недолі спогади часом казали йому: «Тобі краще було в Ліпінцях!» Сумління воляло: «Вавжоне, нащо ти покинув Ліпінці?» Нащо? Бо його бог покинув! Він ще ніс би свій хрест і терпів би, якби десь попереду бачив кінець цього шляху: але Вавжон добре знав, що кожен день принесе з собою ще більше горя й кожного ранку сонце освітить ще гірші злидні — його й Марисині. Отож що робити? Невже скрутити зашморг, прочитати молитву й повіситись?

Він сміливо гляне у вічі смерті, а от що станеться з дівчиною? Коли Вавжон про все це думав, то відчував, що його не тільки бог покинув, а й розум покидає. Не було просвітку в темряві, яку він бачив перед собою, а найбільшу муку ніяк було навіть назвати.

Тим дужче тужив Вавжон за Ліпінцями. Ця туга гнітила його вдень і вночі, й мучила тим жахливіше, що він не розумів її, не знав, чого йому треба, чому його селянська душа крається й корчиться з муки.

А йому потрібен був сосновий бір, поля й хати, вкриті соломою, потрібні були свої, рідні люди, і все те, над чим стелеться рідне небо й до чого, коли вже прикипить серце, то не відірветься, а відірветься — то стікає кров'ю.

Вавжон відчував, що його наче живцем заривають у землю. Часом він ладен був рвати на собі волосся й товктися головою об стіну, або кинутися на землю й вити, мов пес на ланцюзі, чи кликати в нестямі — кого, він і сам не знав!

От він уже хилиться під цим нестерпним тягарем, уже падає, а чуже місто гуде й гуде; він стогне й кличе Ісуса, але ніхто не відповідає, тільки місто гуде й гуде — не вгаває, а на соломі сидить голодна дівчина, втупивши очі в землю, й мовчки страждає...

Дивна річ! Вавжон не розлучався з дочкою, але часто траплялося так, що вони цілісінький день і словом не обзивалися одне до одного. Жили, наче двоє ворогів. Погано й тяжко було їм так жити, але про що ж їм розмовляти? Роз'ятрених ран краще не чіпати. Та чи й варто згадувати, що нема вже ні грошей в кишені, ні картоплі в печі, нема й ради на це.

Годі було чекати від когось допомоги. Поляків у Нью-Йорку дуже багато, але заможні люди не жили в цьому районі.

Наступного тижня після приїзду вони, щоправда, познайомилися з двома польськими родинами. Одна була з Сілезії, друга — з-під самої Познані, але обидві родини також гинули з голоду. В сілезців умерло двоє дітей і третя дитина була хвора, але от уже два тижні ночувала разом з батьками під мостом; вся родина харчувалася тільки покидьками, які збирала на вулиці. Згодом батьків з дитиною забрали в лікарню, й невідомо, що з ними сталося. Другій родині так само жилося дуже зле — може, навіть іще гірше, тому що батько в цій родині пив навмируще. Марися допомагала жінці, поки могла, але тепер їй самій потрібна була допомога.

Батько з дочкою могли, щоправда, звернутися до польського костьола. Ксьондз, принаймні, сповістив би про них когось із своїх парафіян, але хіба ж вони знали, чи є тут костюл або польський ксьондз, хіба ж могли вони з кимось розмовляти, когось запитати?

Отож кожен витрачений цент був для них, наче приступка на сходах, що вели в прірву злиднів.

І так вони сиділи мовчки — він біля грубки, вона на соломі. Минула година, минула й друга. В хаті густішали сутінки, бо, хоч то був полудень — але з води, як звичайно о весняній порі, зводився туман — важкий, пронизливий. Надворі було тепло — та батько й дочка тремтіли від холоду.

Нарешті Вавжон остаточно втрагив надію знайти щось у попелі.

— Марисю, — промовив він, — я вже не можу витримати, й ти не

витримаеш. Піду до води, пошукаю дров; хоч напалимо в печі, а може, я й знайду щось попоїсти.

Марися не відповіла нічого, й Вавжон вийшов. Він уже навчився ходити в порт і виловлювати уламки дощок з корабельних ящиків, що їх хвилею викидало на берег. Так робили всі, кому не було за що купити вугілля... Частенько Вавжон, виловлюючи оті дрова, діставав від когось штурхана, але інколи обходилося без цього; часом йому траплялося знайти й щось їстівне — якісь рештки гнилих овочів, викинутих з пароплава, абощо. І до того ж, коли він блукав отак у тумані й шукав — те, чого не загубив, то іноді забував про свою долю, про тугу, що мучила його гірш за все.

Коли Вавжон прийшов на берег, була вже обідня пора, і біля води снувало лише кілька хлоп'ят, які, щоправда, зараз же зняли галас і почали шпурляти в нього грудками грязюки та черепашками, але відлупцювати, звичайно, не змогли.

На воді колихалося багато уламків; одна хвиля приносила їх, інша відносила на глибочінь. Незабаром Вавжон наловив цілий оберемок.

На хвилі ще гойдалися купки якоїсь зелені; могло там бути щось їстівне, та легка зелень не підпливала до берега і Вавжон ніяк не міг до неї досягти. Хлопчаки закидали мотузки й притягали її до себе; у Вавжона мотузка не було, і він, жадібно поглядаючи, тільки чекав, поки підуть хлоп'ята, а потім перегортав рештки ще раз, жадібно з'їдаючи все, що здавалося йому їстівним. Про те, що дочка ще теж нічого не їла, він і не думав.

Але доля все-таки йому всміхнулася. Повертаючись додому, Вавжон побачив навантажену картоплю велику підводу, яка дорогою до порту загрузла у вибої й не могла рушити з місця. Вавжон зараз же схопився за колесо й почав разом з возієм підштовхувати підводу. Йому аж поперек заболів, так було важко, але коні, нарешті, шарпнули, віз вискочив з вибоїни, а через те що він був навантажений горою, чимало картоплі посипалося з нього просто в грязюку. Водій і не думав її збирати, подякував Вавжонові за допомогу, гукнув «get up»¹ на коні і поїхав.

Вавжон зараз же кинувся до картсплі, почав її визбирувати тремтячими руками й ховати за пазуху — і йому трохи полегшало на серці. Знайдений у голоді шматок хліба здається знайденим щастям, отож, повертаючись додому, старий тихо бурчав:

— Хвалити господа бога, що зглянувся-таки на нашу долю. Дрова є, дочка в печі запалить, бараболі стільки, що на два рази вистачить. Пан бог милосердий! Хоч трохи в хаті повеселішає. Дівчина ж днів зо два нічого не їла. Ото зрадіє! Пан бог милосердий!

¹ Get up! (англ.) — Гайда! Рушай!

Так приказуючи, він однією рукою ніс дошки, а другою щохвилини мацав, чи не виспалася картопля з пазухи, наче це був бозна-який скарб. Старий раз у раз підіймав сповнені вдячності очі в небо й знов бурмотів.

— Вже думалось — піду красти, аж тут без крадіжки, з воза впало. Не їли, то будемо їсти. Бог милосердий. Мариська зараз устане з соломі, як дізнається, що є бараболя.

Тим часом Марися, відколи він пішов, не вставала з соломи. Якщо Вавжон уранці приносив дрова, вона розпалювала в печі, приносила води, їла, що було, а потім цілими годинами вдивлялася у вогонь.

Вона теж свого часу шукала роботи. Її навіть найняли в якийсь шинок мити посуд і замітати підлогу, але дівчина не могла як слід впоратися з роботою, бо не розуміла, що їй наказують, і через те за два дні її вигнали геть. Потім Марися вже нічого не шукала й не знаходила. Цілими днями сиділа вдома, боячись вийти на вулицю, бо її зачіпали ірландці та п'яні моряки.

Через оце вимушене байдкування Марися почувала себе ще гірше. Туга точила її, мов іржа залізо. Їй було навіть гірше, ніж батькові, бо до голоду і злигоднів, які вона терпіла, до болючої впевненості, що нема вже для них ні просвітку, ні порятунку, ні завтрашнього дня, до страшної туги за Ліпінцями — ще долучалася нестерпно тяжка думка про Яся. Він, щоправда, присягався їй у коханні, казав: «Де ти будеш, там і я буду», але ж тоді вона їхала, щоб стати панією й поміщицею, — тепер як змінилося все!

Ясько був наймитом, мав і свою землю, успадковану від батька, а вона, Марися, тепер така бідна, така голодна, як миша в ліпінському костюлі. Чи приїде він сюди? А як приїде — чи пригорне її до грудей та чи скаже: «Бідолахо ти моя, сердешна». А може, гукне: «Іди геть, жебрацька донько!»

Яке тепер у неї придане? Лахміття! В Ліпінцях на неї і собаки б гавкали, а проте її тягне туди — здається, душа б з грудей вилетіла й поинула б туди ластівкою понад водами. Хоч би й умерти, аби тільки там. Там він, Ясько! Чи пам'ятає він її, чи ні, а вона його кохає понад усе в світі; тільки з ним було б їй спокійно, й радісно, й весело; з усіх людей тільки з ним одним!

Коли в грубці горів вогонь і голод не так дошкуляв, як сьогодні, то полум'я, що сичало, стріляло іскрами, підстрибувало й миготіло, нагадувало дівчині про Ліпінці, про те, як колись вона з дівчатами сиділа в хаті й пряла кужіль, а Ясько, виглядаючи з комірчини, гукав їй: «Марисю, ходім до ксьондза, бо ти мені любя!». А вона йому відказувала: «Тихо ти, баламуте!» І так їй було добре, так солодко на серці! А потім ще він силоміць тягнув її до танцю з кутка на середину хати, і вона, затуляючи очі рукою, шепотіла: «Пусти, бо мені соромно!»

Коли полум'я часом нагадувало це Марисі, сльози заливали їй обличчя, але зараз не було вогню в грубці, не було й сліз в очах, бо вона вже всі виплакала. Іноді Марисі здавалося, що ті сльози течуть їй просто в груди й душать, душать.

Вона почувала велику втому й слабкість, не було сил навіть думати, і дівчина покійно терпіла свої муки, дивлячись перед себе великими очима, наче підстрелений птах.

Отак дивилася вона й зараз, сидячи на соломі. Тим часом хтось відчинив двері в кімнату. Марися, думаючи, що це батько, навіть не підвела голови. Аж тут чужий голос гукнув їй:

— Look here! ¹

Це був власник руїни, в якій вони мешкали, старий мулат з похмурим обличчям, брудний, обідраний, з щоками, напханими тютюновою жуйкою.

Побачивши його, дівчина дуже злякалася. Вони мали заплатити долар за наступний тиждень, а в них не було вже ні цента. Хазяїна можна було зм'якшити лише покорюю, отож наблизившись до мулата, Марися тихо вклонилася йому в ноги й поцілувала руку.

— Я прийшов по долар! — сказав хазяїн.

Марися зрозуміла слово «долар» і, хитаючи головою та благально дивлячись на нього, намагалася якось пояснити, що вони вже витратили всі гроші, що другий день вже нічого не їли, що вони голодні й щоб він змилувався над ними.

— Бог заплатить вам, вельможний пане! — додала дівчина, не знаючи вже, що робити й казати.

«Вельможний» пан не зрозумів, правда, що його так величають, але догадався, що долара не одержить, догадався навіть так добре, що, позбиравши однією рукою клумаки з речами, другою рукою взяв дівчину за плече й злегенька пхнув угору, на сходи. Випровадивши таким чином Марисю на вулицю, він так само флегматично прочинив двері сусіднього шинку й гукнув:

— Гей, Падді, для тебе є кімната!

— All right! — відповів чийсь голос з шинку, — я прийду на ніч.

Мулат зник у темному присінку, а дівчина залишилася сама на вулиці. Поклавши клумаки в ніші будинку, щоб не валялися в грязюці, вона стояла біля них і чекала, покійна й тиха, як завжди.

П'яні ірландці, що проходили вулицею, не зачепили її цього разу. В кімнаті було темно, але на вулиці сяяв день, і в його світлі обличчя дівчини здавалося змарнілим, наче після тяжкої хвороби. Тільки ясне ляне волосся залишилось таке, як раніш, а губи посиніли; обведені

---

¹ Look here! (англ.) — Слухай!

тінями очі запали, вилиці виставали під шкірою. Марися була схожа на прив'ялу квітку або на хвору, яка от-от умре.

Перехожі дивилися на неї з деяким співчуттям: стара негритянка навіть запитала в неї щось, але, не діставши відповіді, ображена, пішла далі.

Тим часом Вавжон повертався додому з тим добрим почуттям, що його викликає в дуже бідних людях явний доказ божої ласки. Він мав картоплю і думав, як вони їстимуть її, як завтра він знову піде до возів, а про позавтрашний день вже не думав, тому що був дуже голодний. Побачивши здалеку дочку, що стояла на бруку біля будинку, Вавжон дуже здивувався й прискорив кроки.

— А чого це ти тут стоїш?

— Господар вигнав нас, татулю!

— Вигнав?

Дрова випали в нього з рук. Це вже було занадто. Вигнати в ту хвилину, коли в них є дрова й картопля! Що ж їм тепер робити? Де її спекти, що їсти, куди піти? За дровами Вавжон шпурнув у грязюку й шапку.

— Ісусе! Ісусе! — вигукнув він, тупцяючи на місці. Розкрив рота, каламутними очима глянув на дочку й повторив іще раз:

— Вигнав?..

Потім шарпнувся, хотів кудись піти, але втім зупинився. Глухим, різним голосом запитав:

— Чому ж ти не просила його, недотепо?

Марися зітхнула.

— Я просила.

— В ноги кланялась?

— Кланялась.

Вавжон знову закрутився на місці, мов черв'як, прострошений наскрізь. Йому потемніло в очах.

— А бодай би ти пропала! — гримнув він.

Дівчина з болем глянула на нього.

— Татусю! Хіба я винна?

— Стій тут, не йди нікуди! Піду, попрохаю, щоб дав хоч спекти картоплю.

Він пішов. За хвилину в присінку залунав галас, тупіт, збуджені голоси, а потім на вулицю вилетів Вавжон, мабуть, виштовхнутий дужою рукою.

Хвилину він стояв нерухомо, потім коротко мовив дочці:

— Ходім!

Марися схилилася, щоб забрати клумки. Вони були досить важкі, як на її виснажені сили, але батько не допоміг їй, наче й не знав, що дівчина ледве може їх підняти.

Пішли... Дві нужденні постаті старого та дівчини могли б привернути увагу прохожих, якби оті прохожі менше звикли до вигляду злиднів.

Але куди ж їм іти? В яку ще темряву, в яку недолу, на яку муку?

Дівчина дихала дедалі важче й хрипкіше. Потім похитнулася раз і другий і, нарешті, мовила з благанням у голосі:

— Татуню! Візьміть шмаття, бо я вже не можу.

Вавжон наче пробудився від сну.

— То покинь його.

— Воно ж ще знадобиться.

— Не знадобиться.

І раптом, побачивши, що дівчина вагається, гримнув з люттю:

— Кинь, бо вб'ю!

Цього разу злякана дівчина послухалась. Вони пішли далі. Вавжон ще кілька разів повторив: «Коли так, то нехай буде й так!», потім замовк, але в очах його блищало щось недобре.

Брудними вуличками, вкритими чимраз глибшою грязюкою, вони вийшли аж у кінець порту, вибралися на довжелезний поміст, підпертий палями; минули дім з написом «Притулок для моряків» і зійшли до води. В цьому місці будували новий док. Високе риштування, з якого забивали палі, виставало далеко над водою, а між дошками та балками снували люди, що працювали на будівництві. Марися, діставшись до купи балок, сіла, бо її вже не тримали ноги. Вавжон мовчки сів поруч.

Вже була четверта година по півдні. Весь порт вирував життям і рухом. Туман розтанув, і лагідне сонячне проміння заливало світлом і милосердим теплом двох злидарів. З моря віяло подихом весни, бадьорим, сповненим життя, веселим. Навколо було стільки блакиті й світла, аж очі сліпило. Поверхня моря в далині зливалася з небом. В цій блакиті, ближче до центра порту, спокійно височіли щогли й труби пароплавів. Прапорці злегка тріпотіли під подувом вітерця. На обрії пароплави, що прямували в порт, наче йшли вгору або виринали з води. Їхні напнуті вітрила, схожі на освітлені промінням хмарки, яскраво біліли в синяві. Інші судна виходили в океан, спінуючи за собою воду. Вони плвли в той бік, де лежали Ліпінці, Вавжонове й Марисине втрачене щастя, краща доля й спокій.

Чим же вони так тяжко зогрішили, думалось дівчині, що могли вчинити проти бога, що він одвернув од неї з батьком своє обличчя, кинув їх на цей далекий берег, забув серед чужих людей? Адже в його владі було повернути їм щастя. Стільки кораблів пливе в той бік, пливе без них...

Марися знову полинула втомленою думкою туди, в Ліпінці, до Яська-конюха. Чи думає він гам про неї, чи вже забув? А вона пам'ятала його, бо забувають тільки в щасті, а в недолі й самоті думка в'ється

ся круг коханого, мов хміль круг тополі. Але він? Може, насміявся з давнього кохання й уже засилає сватів до іншої? Адже йому соромно було б і думати про таку злидарку, яка окрім віночка з рути нічого в світі не має, до якої коли й зашле хтось сватів — то хіба що смерть.

Марися була хвора, й голод майже перестав їй дошкуляти. Від утоми й млості її морив сон; повіки заплющувались самі, зблідле обличчя хилилось на груди. Час від часу вона прокидалась і розплющувала очі, потім засинала знову. Їй снилося, що вона, блукаючи по якихось ущелинах і прірвах, упала, мов та Кася з пісні, в «Дунаєць глибокий» і зараз же почула, як хтось співає далі:

Із гори побачив Ясько чорнобровий,
Кинув він Марисі мотузок шовковий.
Мотузок короткий, із аршин не стало —
Марися-небога косу прив'язала.

Тут вона прокинулась, бо їй примарилось, ніби коса обірвалась, і вона летить у прірву. Сон розвіявся. Не Ясько сидів біля неї, а Вавжон, і не «Дунаєць» було видно, а Нью-Йоркський порт; верфі, риштування, щогли й труби. Знову якісь кораблі відпливали в океан, і саме з них долинали співи. Тихий, теплий, погожий весняний вечір починав розливати червіль на воді й у небі. Океан стелився, блискучий, мов дзеркало, кожен пароплав чітко відбивався у воді, і краса розливалася навколо.

Щастям і великим спокоєм було напоєне повітря, здавалося, радіє весь світ, тільки вони двоє були нещасні й усіма забуті. Робітники почали повертатися додому, тільки вони двоє не мали дому.

Дедалі дужчий голод залізною рукою терзав нутрощі Вавжонови. Вавжон сидів понурий і лихий, якась страшна думка відбивалася йому на обличчі. Якби хто глянув на нього, то злякався б, — бо це обличчя з голоду набрало якогось пташиного й водночас звірячого виразу і разом з тим було розпачливо-спокійне, наче в мерця. За весь час старий і словом не озвався до дочки, лише, коли настала ніч і порт геть спорожніз, Вавжон промовив дивним голосом:

— Ходім, Марисю!

— Куди ходім? — сонно спитала вона.

— Он на той поміст над водою. Ляжемо на дошках і будемо спати.

Вони пішли. В темряві довелося повзти дуже обережно, щоб не власти в воду. Риштування з дощок та балок утворювали численні закрути й щось наче дерев'яний коридорчик, на кінці якого була чимала платформа, де містилася «баба», якою збивають палі. На цій платформі, з дашком від дощу, вдень стояли люди, які орудували «бабою», але зараз там не було нікого.

Коли батько з дочкою добралися до кінця платформи, старий мовив:

— Отут будемо спати.

Марися впала на дошки, і хоч її зараз же обсіли рої москітів, заснула тяжким сном.

Пізно уночі її збудив батьків голос.

— Марисю, вставай!

Було в цьому голосі щось таке, від чого дівчина прокинулась одразу.

— Що, татуню?

В нічній тиші й темряві голос старого звучав глухо, моторошно, але спокійно:

— Дівчино! Вже тобі не гинути з голоду. Не підеш ти попід людські пороги просити хліба, не спатимеш надворі. Люди тебе покинули, бог покинув, доля занедбала, то нехай хоч смерть тебе пригорне. Вода глибока, не будеш довго мучитись.

У темряві Марися не бачила батька, хоч очі її широко розкрилися від жаху.

— Втоплю тебе, небого, й сам утоплюся,— казав Вавжон далі. — Нема нам порятунку, нема милосердя над нами. Завтра ти вже не будеш голодна, завтра тобі буде краще, ніж сьогодні...

Ні! Вона не хотіла вмирати... Йї було вісімнадцять років — і вона любила життя й боялася смерті з усією силою юності. Все в ній здригалось від самої думки, що завтра вона буде утопленою, піде в якусь темряву, лежатиме у воді серед риб і гадів, на мулкому дні. Нізачо в світі! Невимовна огида й жах охопили Марисю, рідний батько здався їй у темряві якимось злим духом.

Руки його важко лежали на її худих плечах, він говорив далі, все з тим самим страшним спокоєм:

— Хоч би ти й кричала — ніхто тебе не почує. Тільки штовхну тебе — й край. Утонеш швидше, ніж двічі прочитаєш «Отче наш».

— Не хочу, татуню, не хочу! — волила Марися. — Невже ви бога не боїтесь? Татуню, любий, золотий, змилуйтесь наді мною! Що я вам зробила? Я ж не нарікала на свою долю, я ж терпіла разом з вами голод і холод... Татуню!

Вавжон став дихати уривчастіш, руки його стислися, мов кліщі. Марися щораз розпачливіше боронилася від смерті.

— Змилуйтесь! Будьте милосердні! Я ж дитина ваша, я бідна, хвора, мені й так недовго жити на світі. Мені жаль! Я боюся!

Ридаючи, вона чіплялася за його свитку, благально тулила уста до тих рук, які штовхали її в прірву. Але це, здавалося, тільки збуджувало Вавжона. Спокій його перейшов у шаленство, він почав задихатися й хрипіти. Хвилинами обоє затихали, і той, хто стояв на березі, почув би тільки лункий подих, шамотіння і тріск дощок. Ніч була глибока, тем-

на, ніхто не міг допомогти Марисі, бо це був глухий закуток порту, де навіть удень, окрім робітників, не бував ніхто.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь! — пронизливо водала Марися.

Цієї хвилини Вавжон одною рукою щосили потяг її на край платформи, а другою почав бити по голові, щоб приглушити крики. Та ці крики й так не знаходили відгуку: тільки якийсь пес завив у далечині.

Дівчина відчула, що слабне. Вже ноги її висіли в порожнечі, тільки руки ще чіплялися за батька, але й вони терпли. Благання про порятунок ставали щораз тихші, нарешті Марисині пальці відірвалися разом з клаптем свитки, й вона відчула, що летить у прірву.

Але, падаючи, вчепилася за палю й повисла над водою.

Старий похилився і — страшно сказати! — став відривати її руки.

Рій думок, мов табунець сполоханих птахів, кружляв у голові Марисі, блискавкою освітлюючи знайомі образи й спогади: Ліпіньці, криниця з журавлем, від'їзд, пароплав, буря, молитва, злидні в Нью-Йорку... І, нарешті, — що це з нею діється?

Вона бачить якийсь величезний корабель з задертим угору носом, на ньому юрба людей, а з тієї юрби простягаються до неї дві руки. Ой боже! Та це ж Ясько там стоїть! Ясько простягає руки... А вона, Марися, побачивши це, розштовхує людей на березі: «Яську! Яську!» Ще хвилина... Вона востаннє підводить очі на батька:

— Татусю! Зглянься...

Ще хвилина... ті самі руки, які штовхали Марисю в воду, хапають її затерплі долоні й з якоюсь надлюдською силою тягнуть угору. Вона знову відчуває під ногами дошки риштування, знов її обіймають руки — руки батька, не ката — і Марисина голова падає батькові на груди.

Опритомнівши, Марися відчула, що лежить біля батька, а він, повалившись ницьма, ридає глухо й тяжко, наче ці ридання шматують йому груди.

— Марисю! — обізвався він, нарешті, здушеним від ридань голосом, — прости мене, дитино...

Дівчина навпомацки пошукала в темряві його руку й, притуливши до неї тремтячі уста, шепнула:

— Татусю! Нехай вам так бог простить, як я вас прощаю...

З блідої заграви, яка вже засвітилася на обрії, виринув великий погожий місяць уповні.

Марисі стало так добре, так спокійно, що вона заснула.

Ніч минала й вже почала бліднути. Розвиднювалось. Світанок вибив воду. Щогли й труби почали виставати з тіні й наче підступати ближче до берега. Вавжон прокинувся й схилився над дочкою.

Раптом йому примарилось, що вона вмерла. Струнке тіло лежало нерухомо, очі були заплющені, обличчя — біле аж синє, спокійне й

застигле. Даремно старий трусив її за плече, вона не здригнулась, не розплющила очей. На мить Вавжону здалося, що й він зараз умре, але, притуливши руку дівчині до уст, відчув легкий подих. Серце в неї билось, хоч і дуже слабенько. Старий зрозумів, що Марися може вмерти кожної хвилини. Якщо з ранкового туману вирине погожий день і сонце зігріє її — вона очутиться: інакше — ні.

Чайки, ніби стурбовані, почали кружляти над дівчиною, деякі сідали поруч, на стовпах. Ранкова мла поволі танула від подиху західного вітерця: цей подув був весняний, теплий, лагідний.

Потім зійшло сонце. Його промені спершу впали на вершину ристувань, потім, спускаючись нижче, торкнулися мертвого Марисиного обличчя. Здавалось, ніби вони цілують, пестять, огортають її. У цьому блиску й у вінку лляного волосся, розсипаного від нічної боротьби, вкритого вологою, Марися була схожа на змученого янгола.

Гарний, рожевий день уставав з води, сонце пригрівало дедалі дужче, вітер ласкаво дмухав на дівчину, чайки кружляли табуном і кигикали так, ніби хотіли її збудити. Вавжон скинув з себе свитку й прикрив її ноги, й надія помалу увійшла йому в серце.

Синяста блідість почала зникати з обличчя, щоки злегка порожевіли. Марися всміхнулася раз, другий і розплющила повіки.

Тут старий став навколішки, підняв очі в небо, й сльози двома струмками потекли по його зморщених щоках.

Він відчув раз назавжди, що дочка — зіниця його ока й душа його душі, свята й любима понад усе.

А Марися прокинулася, прокинулася навіть веселіша й бадьоріша, ніж учора. Чисте морське повітря було здоровіше для неї, ніж отруєна атмосфера кімнати. Вона й справді поверталася до життя, бо, сівши на дошках, зараз же гукнула:

— Татусю! Мені дуже їсти хочеться!

— Ходи, донечко, до води, може, щось знайдеш там,— відповів старий.

Марися встала без великих зусиль, і вони пішли. Мабуть-таки, це був особливий день у їхніх злиднях, бо, ледве пройшовши кілька кроків, вони побачили на ристуванні захований між двома балками вузлик, а в ньому — хліб, варена кукурудза й солонина. Пояснивалось це дуже просто. Мабуть, якийсь робітник, що працював у верфі, заховав собі на другий день частину свого сніданку. Тутешні робітники мали такий звичай, але Вавжон з Марисею розтлумачили все інакше. Хто поклав їжу? На їхню думку — бог.

Вони помолилися, з'їли те, що знайшли, хоч цього було й небагато, й пішли понад водою аж до головних доків. Їм прибуло сили. Добравшись до митниці, вони звернули вгору, на Уотер-стріт, до Бродвею. З перепочинками на це пішло кілька годин, бо дорога була далека.

Вони йшли, самі не знаючи куди, але Марисі чомусь здавалося, що їм неодмінно треба йти в місто. Дорогою вони зустрічали навантажені підводи, які валкою тяглися в порт. На Уотер-стріт панував жвавий рух. З розчинених воріт раз у раз виходили люди, поспішаючи до своїх буденних справ. З одних воріт вийшов високий, сивий, вусатий добродій з юнаком. Він глянув на батька з дочкою, на їхні обличчя, одіж — і в очах його відбився подив. Він почав придивлятися ще пильніше й всміхнувся.

Людське обличчя, яке приязно всміхається до них у Нью-Йорку — це було диво, від якого Вавжон і Марися прикипіли до місця.

Сивий пан підійшов і спитав найчистішою польською мовою:

— А ви ж звідки, люди?

Їх наче громом ударило. Вавжон, замість відповіді, сплотив і захитався, не вірячи ні власним очам, ні вухам. Марися отямилася перша й припала до ніг старому панові й заголосила.

— З-під Познані, ясний пане! З-під Познані!

— Що ж ви тут робите?

— В злиднях, в голоді, в недолі лютій живемо, дорогий пане! — Тут Марисі перехопило голос, а Вавжон каменем повалився в ноги добродієві й, ухопившись за полу його сюртука, почав її цілувати, наче шмат неба вхопив.

Це ж був свій... поляк. Він не дасть їм умерти з голоду, порятує, не дасть загинути марно...

Юнак, який був з сивим паном, витріщив очі, люди почали юрбитися навколо й дивитись, роззявивши рота, як людина стоїть навколішки перед людиною й цілує їй ноги.

В Америці це річ небувала! Але старий пан почав гніватись на юрбу:

— Це не ваш бізнес! — гукнув він по-англійськи. — Ідіть робіть свій бізнес!

Потім він звернувся до Вавжона й Марисі:

— Не треба стояти на вулиці, ходіть за мною.

Він привів їх у найближчий бар й, зайшовши до окремої кімнати, замкнув її на ключ. Вавжон і Марися знов упали йому в ноги, але він боронився й сердито буркотів:

— Годі вже, годі! Ми ж з одного краю, ми діти одної... матері...

Тут, мабуть, дим сигари, яку він палив, почав ятрити йому очі, бо він протер їх кулаком і спитав:

— Ви голодні?

— Вже два дні нічого не їли, оце тільки сьогодні знайшли трохи їжі над водою.

— Вільяме! — звернувся старий пан до хлопця, — скажи, нехай їм дадуть попоїсти.

А тоді став розпитувати далі:

— Де ви живете?

— Ніде, ясний пане.

— А де ви спали?

— Над водою.

— З квартири вас вигнали?

— Вигнали.

— І речей не маєте окрім того, що на вас?

— Не маємо.

— І грошей нема?

— Нема.

— Що ж ви будете робити?

— Не знаємо.

Старий пан питав швидко й наче гнівно. Раптом він звернувся до Марисі:

— Скільки ж тобі років, дівчино?

— Вісімнадцять мине в день божої матері.

— Намучилась ти, га?

Марися не відповіла нічого, тільки покійрно схилилась йому до ніг. Старому панові дим знову почав ятрити очі.

В цю хвилину принесли пиво й м'ясо. Старий пан наказав батькові з дочкою сідати й їсти, а коли вони відповіли, що не сміють робити це при ньому, то гримнув, що вони дурні. Та хоч він і гнівався, однак здавався їм янголом з неба.

Коли батько з дочкою почали їсти, пан дуже зрадів. Потім наказав розповісти, як вони сюди дісталися та що пережили. Отож Вавжон оповів йому все, нічого не приховуючи, мов на сповіді. Пан гнівався, лаяв його, а коли дійшло до того, що Вавжон хотів утопити Марисю, скрикнув:

— Я б з тебе шкуру здер живцем!

Потім звернувся до Марисі:

— Іди сюди, дівчино!

І коли вона підійшла до нього, взяв обома руками її голову й поцілував у чоло.

Потім, поміркуювавши хвилину, додав:

— Справді, ви намучились. Але це добра країна, треба тільки вміти дати собі раду.

Вавжон витріщив на нього очі: такий поважний, розумний пан — і раптом називає Америку доброю країною!

— Так, так, недотепо,— повторив той, помітивши Вавжонів подив,— добрий край! Коли я приїхав сюди — не мав нічого, а тепер маю шматок хліба. Але вам, селякам, треба землі пильнувати, а не по світах блукати. Як ви всі повиїжджаєте, хто ж там, удома, залишиться? З вас

тут пуття немає. Приїхати сюди легко — тільки от повернутися важко.

Він помовчав деякий час, потім тихо додав, наче сам до себе:

— Сорок років тут живу, то наче й забув батьківщину, але часом така туга бере, що й сказати не можна. Вільям повинен туди поїхати: нехай знає, де жили його предки... Це мій син,— мовив він, показуючи на хлопця.— Вільяме, привезеш мені звідти пригорщу землі — покладеш в труну, під голову, коли умру.

— Yes, father¹,— відповів по-англійськи підліток.

— І на груди, Вільяме! І на груди.

— Yes, father.

Старому панові, мабуть, знов почав дим ятрити очі, бо їх наче вкрило склом.

Але він зараз же почав гніватись:

— Адже розуміє, шелихвіст, по-польськи, а воліє говорити по-англійськи. Так воно має бути. Хто сюди потрапить — гине для батьківщини. Вільяме! Ходи скажи сестрі, що в нас будуть гості на обід і на ніч.

Хлопець хутко пішов. Старий пан замислився й довго мовчав. Потім знову почав говорити, наче сам до себе:

— Можна б їх вирядити назад, але потрібні великі гроші; та й що їх там, удома, чекає? Продали все, що мали, отож підуть з торбами. Віддати дівчину в найми — бозна-що з нею може статися. Якщо вже вони тут, треба їм дати роботу. Відправлю їх до якоїсь колонії, дівчина зразу ж заміж вийде... Удвох зароблять на життя, а схочуть додому повернутися, то й старого заберуть з собою.

Несподівано він спитав у Вавжона:

— Ти чув щось про наші тутешні колонії?

— Не чув, вельможний пане.

— Люди, як же ви сюди їхали! Боже милосердий. То як же вам тут не гинути! В Чикаго таких, як ти, тисяч з двадцять, в Мільвокі теж стільки, в Детройті багато, і в Буффало. Всі працюють на фабриках, але селякові найкраще на землі. До Радома б вас вирядити, до Іллінойса... Гм... Там уже з землею важкувато. Заснують якусь Нову Познань у степах у Небрасці, але це далеко — проїзд дорого коштує. «Панна Марія» в Техасі теж далеко. До Боровіни було б найкраще, тим паче, що я можу дістати вам безкоштовні квитки, а гроші, які дам, підуть на господарство.

Старий пан замислився ще глибше.

— Слухай, голубе! — раптом звернувся він до Вавжона.— Зараз у Арканзасі заснують нову колонію — Боровіну. Це гарний край,

---

¹ Yes, father (англ.) — Так, батьку!

теплій, і землі там доскоchu. Одержиш від уряду 160 моргів¹ землі з лісом задурно, будеш тільки сплачувати невеличкі гроші залізничній компанії. На господарство я тобі дам і залізничні квитки безкоштовні — це я можу. Поїдеш у місто Літл-Рок, а далі підводою. Там будуть ще й інші, які з вами поїдуть. Зрештою, я вам дам з собою листи. Хочу вам допомогти, бо я ваш брат; але твоєї дівчини мені в сто разів дужче шкода, ніж тебе. Розумієш? Дякуйте богу, що мене зустріли.

Тут голос його пом'якшав.

— Слухай, дитино,— звернувся він до Марисі,— ось тобі картка з моїм прізвиськом, заховай її, пильнуй, мов око. Якщо горе колись притисне, залишишся в світі сама, без усякої опіки,— пошукай мене. Ти бідолашна й добра дитина. Може, я вмру — тоді Вільям про тебе потурбується. Гляди ж, не згуби картку! Ходімо тепер до мене.

Дорогою він купив їм білизну й одіж і нарешті привів до себе й пригостив.

То був дім добрих людей, бо й Вільям, і його сестра Дженні прийняли Вавжона й Марисю, наче рідних. Пан Вільям навіть поводився з Марисею, мов з якоюсь леді, хоч Марися цього страшенно соромилась.

Увечері до пані Дженні прийшло кілька молодих панночок, гарно вдягнених, з гривками на лобі, і теж добрих.

Вони прийняли Марисю, як подругу; дивувались, що вона така бліда, така гарна, має таке лляне волосся, що вона весь час кланяється їм в ноги й цілує руки. З цього вони дуже сміялись.

Старий пан ходив між молодими, стріпував сивою головою, буркотів, часом гнівався, говорив то по-англійськи, то по-польськи, розмовляв з Марисею й Вавжоном про далекі рідні місця, перебирав спогади, і, мабуть, час від часу дим сигари ятрив йому очі, бо він крадькома втирав їх.

Коли всі пішли спати, Марися не могла стримати сліз, побачивши, що панна Дженні власноручно готує їй постіль.

Ах, які ж то були добрі люди. Але що тут дивного? Адже старий пан теж був родом з-під Познані.

На третій день Вавжон з дочкою вже їхали до Літл-Рока. Старий раз у раз намацував у кишені сто доларів й уже геть забув про своє лихо, а Марися в усьому вбачала руку божу й вірила, що та рука не дасть їм загинути. Так само, як уже врятувала їх від смерті — і Яська отак приведе до Америки, охоронятиме їх обох і допровадить назад, до Ліпінців.

А тим часом за вікном вагона миготіли міста, сільські ферми. Тут

¹ Морг — трохи більше як півгектара.

було зовсім інакше, ніж у Нью-Йорку. Були поля й ліс у далечині, були будиночки, біля яких росли дерева; озимі хліба зазеленіли на великих полях, точнісінько наче в Польщі. Од їхнього вигляду Вавжону так стисло груди, що він мало не закричав: «Гей ви, бори й зелені поля!» На луках паслися череди корів й отари овець, на лісових порубах видко було людей з сокирами. Поїзд летів далі й далі. Потроху людей ставало менше. Ферми зникли, поля перетворилися на широкі пустельні степи. Вітер котив по степах хвилі трав і колихав квіти.

Подекуди в степу, мов золотисті стрічки, звивалися вкриті жовтим цвітом колії, по яких колись пройшли вози. Високі бур'яни, коров'яки й осоти кивали голівками, наче вітаючи мандрівників. Понад степом ширяли орли, пильно вдивляючись у траву. Поїзд мчав уперед, наче хотів чимскоріш добігти туди, де степові простори зникають з очей і зливаються з небом.

З вікон вагонів видко було табунці зайців і хом'яків. Часом рогата голова оленя миготіла над травами. Ніде ні міста, ні села, ані будиночка — самі тільки станції, а між тими станціями — ні душі живої. Вавжон дивився на все це, хитав головою і ніяк не міг утямити, як це стільки «добра», як він називав землю, лежить пустою.

Минув день і ніч. Ранком мандрівники в'їхали в ліси. Дерев тут були оповиті якимись повзучими рослинами, завтовшки з людську руку; ліс стояв щільний, мов стіна, хоч гати в нього сокирою! Незнайомі пташки щебетали в цій зеленій хащі. Якось раз Вавжону й Марисі здалося, ніби за поворотом майнули вершники з пір'ям на головах та з обличчями, червоними, мов начищена мідь.

Спостерігаючи всі ці дива — безлюдні степи й ліси, химерних людей, не схожих на тих, що йому довелося бачити досі, Вавжон нарешті не втримався й сказав:

— Марисю!

— Що, татуню?

— Бачиш?

— Бачу!

— А дивуєшся?

— Дивуюсь.

Кінець кілцем мандрівники переправилися через втричі ширшу од Варти річку, про яку згодом довідалися, що вона зветься Міссісіпі, й уже пізньої ночі приїхали в Літл-Рок.

Звідси вони мали напитати дороги до Боровіни.

Тут ми на деякий час залишимо батька з дочкою. Другий період їхнього поневіряння в гонитві за хлібом — скінчився. Третій мав початися в лісах, під цюкання сокир, у тяжкій праці переселенського життя. Чи менше в ньому буде сліз, страждання й недолі — ми незабаром побачимо.

Розділ третій

ЖИТТЯ КОЛОНІСТСЬКЕ

Чим була Боровіна? Колонією, яка лише мала виникнути. Але назву їй придумали заздалегідь, виходячи, мабуть, з того принципу, що де існує назва, там має бути об'єкт. Спершу польські й навіть англійські газети, які виходили в Нью-Йорку, в Чикаго, Буффало, Детройті, Мільвокі, Денвері — одне слово, скрізь, де можна почути польську мову, сповістили *urbi et orbi*¹ взагалі й польським колоністам зокрема, що той, хто хоче бути здоровим, багатим, щасливим, їсти сито, жити довго, а після смерті потрапити в рай — той нехай записується на ділянку в земному раю або в Боровіні. Оголошення сповіщало, що Арканзас, де мала виникнути Боровіна, це край хоч і пустельний, але найздоровіший в світі.

Щоправда, містечко Мемфіс, розташоване якраз на кордоні штату, по той бік Міссісіпі — це справжнє вогнище жовтої лихоманки, але згідно оголошень, ні жовта, ні будь-яка інша лихоманка не спромоглася б перепливти таку ріку, як Міссісіпі. А на горішньому березі ріки Арканзас не було, мовляв, лихоманки ще й тому, що індіанці, які живуть по-сусідству, миттю оскальпували б її без усякого жалю. Внаслідок такої ситуації боровінські колоністи мали проживати поміж лихоманкою на сході й індіанцями на заході, в нейтральній смузі, перед якою, проте, були абсолютно блискучі перспективи. Адже через тисячу років у Боровіні, напевне, проживатиме не менш як два мільйони мешканців, а земля, за яку платили по одному та по півдолара за акр, без усяких сумнівів коштуватиме на той час приблизно тисячу доларів за квадратний лікоть.

Таким обіцянкам і перспективам тяжко було протистояти. Тих, кого не дуже приваблювало сусідство індіанців, оголошення запевняли, що це хоробре плем'я має особливу прихильність саме до поляків, і тому слід сподіватися на дуже приязні стосунки з ними. Зрештою, відомо було, що де в лісах і степах проляже залізнична колія й зведуться телеграфні стовпи у вигляді хрестів — там ці хрести незабаром стоять як пам'ятники на індіанських могилах; а тому що земля під Боровіною була придбана від залізничної компанії — цілковите зникнення індіанців було лише справою часу.

Землю, на якій мала виникнути Боровіна, справді придбано в залізничної компанії, що забезпечувало колоністам зв'язок з навколишнім світом, можливість збувати свою продукцію та майбутній розвиток. В оголошеннях, правда, забували додати, що залізницю тут лише про-

¹ *Urbi et orbi* (лат.) — цілому світові. Буквально: місту й світу.

ектували й що саме продаж ділянок, які уряд надавав залізничним компаніям у незалюднених місцевостях, мав забезпечити чи швидше поповнити потрібний на будівництво колії капітал. Таку неухажливість, проте, легко було пояснити складністю цього «бізнесу». Зрештою, для Боровіни це становило лише ту невелику різницю, що містилася вона не біля залізниці, як обіцяли оголошення, а в глухій пустелі, до якої з великими труднощами доводилося добиратися підводами.

Ця забутливість могла спричинитися згодом до різних прикростей, звичайно ж, тільки тимчасових, що мали зникнути разом з побудовою залізниці. Зрештою, відомо, що оголошення в Америці не можна розуміти дослівно, бо так само, як і рослина, пересаджена в чужий ґрунт, буває, але не дає плодів, реклама в американських газетах розростається до таких неймовірних розмірів, що буває дуже тяжко відшукати дрібне зернятко правди серед риторичної половини. Проте, відкинувши в оголошеннях про Боровіну всі прибільшення, всю брехню, слід було сподіватися, що ця колонія буде не гірша від тисячі інших, про виникнення яких сповіщали з такими ж перебільшеннями.

Умови тут були з деякого погляду навіть сприятливі, й тому багато поляків, самітних і з родинами, в усіх Сполучених Штатах — від великих озер аж до пальмових лісів Флориди, від Атлантики й до узбережжя Каліфорнії, записалося до цієї ще неіснуючої колонії.

Прусські мазури, силезці, познанці, поляки з Галичини, литовці з-під Августова і мазури з-під Варшави, які працювали на фабриках в Чикаго й Мільвокі та вже давно зітхали за сільським життям, скористалися з першої ж нагоди, щоб вибратися із задуршливих, закурених димом і сажею міст та взятися за плуг і сокиру в неосяжних степах і лісах Арканзасу. Ті, яким було надто гаряче в Техасі, занадто холодно в Міннесоті, занадто вогко в Детройті або занадто голодно в Новому Радомі в Іллінойсі, пристали до перших, і кілька сотень чоловіків, а з ними діти й жінки, вирушили в Арканзас.

Назва «Кривавий Арканзас» не дуже лякала поселенців. Хоч, правду кажучи, в цьому краї й досі повно було розбійників, які втекли від суду, здичавілих колоністів, котрі, всупереч урядовій забороні, вирубували ліси над Ред-Рівер¹, та всіляких інших авантюристів і волоцюг, яким пощастило уникнути шибениці. До того ж західна частина цього штату вже встигла вславитися запеклою боротьбою між червоношкірими та білими мисливцями, що полювали тут на буйволів, а також страхітним законом Лінча — але все-таки з усім цим якимось можна було дати собі раду. Коли мазур стискає в руці сукуватого дубця та ще й почуває, що має по мазурові обабіч і мазура позаду, то він не дуже

¹ Червоною рікою.

любить комусь поступатися, а як хто вже надто лізе в очі, завжди ладен гукнути:

— Ми тобі не прошаки! Не чіпай, бо як дам, то й ногами вкриєшся!

Споконвіку відомо також, що мазури люблять триматися купи й селитися так, щоб Мацек Мацеківі завжди міг прийти з дубцем на допомогу.

Збірним пунктом для більшості колоністів було місто Літл-Рок, але з Літл-Рока до Кларксвілля — найближчого до Боровіни селища, було трохи далі, ніж з Варшави до Кракова, й що найгірше — туди доводилося їхати безлюдним краєм, пробиратися крізь хащі, переправлятися через річки, що саме розлилися в повінь.

Кілька людей, які не схотіли чекати, поки вирушить вся громада, помандрували самі й пропали безвісти, але головний табір доїхав щасливо й розташувався в лісі.

Правду кажучи, переселенці, прибувши на місце, дуже розчарувалися. Вони сподівались, що на їхніх ділянках буде ліс і поле, а тут був суцільний ліс. Чорні дуби, червоне дерево, ясні платани й похмурі гікори¹ стояли щільною стіною. Знизу хаща поросла кущами чапоралю, вгорі — ліанами, які, перекидаючись линвами з дерева на дерево, утворювали то висячі мости, то завіси, то гірлянди, вкриті квітами, — такі щільні й переплетені, що крізь них нічого не було видно, — той, хто зважувався забрести в хащі, не бачив над собою неба й блукав у мороці, а міг і заблукати й пропасти назавжди.

Мазури один за одним поглядали то на свої кулаки, то на сокиру, то на дуби, що їх і п'ятеро людей ледве могло обхопити, і не одному з них ставало моторошно. Добре мати деревину на хату й на паливо, але вирубати самотужки ліс на ста шістдесяті моргах, викорчувати з землі пеньки, повивозити повалені дерева — і лише тоді братися до плуга — це був клопіт на довгі роки.

Але що вдієш — доводилося братися до роботи. Отож наступного дня по приїзді дехто вже перехрестився, поплював у руки, схопився за сокиру, хекнув, розмахнувся, вдарив — і з того часу в арканзаському лісі щодня чути було цюкання сокир, а часом і пісню, що котилася луною:

Ой, прийшов мій Ясек,
Та прийшов до двору.
Касю, моя люба,
Ходімо до бору,
До темного бору!

Табір був розташований біля струмка на просторій галяві, де неза-

---

¹ Гікори — порода горіхового дерева, яка росте в Північній Америці.

баром мали звестися квадратом хати, а згодом у центрі — костьол і школа. Але до цього було ще далеко; а поки що тут стояли вози, якими приїхали колоністи. Ці вози розташували трикутником; якби на табір хтось напав, за тими возами можна було б захищатися, наче у фортеці. Тут-таки паслися мули, коні, воли, корови й вівці під наглядом вартових — озброєних, дужих хлопців. Люди спали на возах або біля вогнищ.

Удень у таборі залишалися самі жінки й діти; присутність чоловіків можна було вгадати лише з цюкання сокир, яке розлягалось по всьому лісі.

Вночі в хащах вили дикі звірі, ягуари, арканзаські вовки та койоти. Страшні сірі ведмеді, які не дуже бояться вогню, часом підходили досить близько до возів — і тоді в темряві лунали постріли й вигуки: «Бий звіра! Бий!».

Переселенці з диких техаських степів здебільшого були вправними мисливцями й завжди постачали своїм родинам дичину — антилопу, буйвола чи оленя, бо саме була пора весняних кочувань цих тварин на північ.

Решта колоністів харчувалася кукурудзяним борошном і солониною, закупленими ще в Літл-Року або Кларквіллі. Окрім того, різали овець, що їх придбала для себе кожна родина.

Вечері, коли на галяві розпалювали велике вогнище, молодь, замість іти спати, пускалася в танець. Якийсь музикант привіз із собою скрипку і пронизливо награвав обертас, а коли голос скрипки тонув у лісовому шумі — інші допомагали скрипалеві, по-американськи брязкаючи в бляшані миски.

Життя минало в тяжкій праці, гамірно й безладно. Насамперед треба було поставити хати; і незабаром на зеленій галяві підвелися зруби, а трава вкрилася трісками, тирсою, кусками кори та іншим будівельним сміттям. Червоне дерево було добре для будівництва, але по нього доводилося ходити далеко в ліс.

Деякі поселенці понапинали собі намети з полотна, здертого з возів. Іншим, особливо неодруженим, не так був потрібен дах над головою, і коли їм надокучило корчувати пні — вони почали орати землю там, де отой залізний ліс був трохи рідший. Уперше, відколи на землі арканзаській ріс бір, розляглися в ньому вигуки:

— Гей! Гаття! Соб!

Взагалі, на поселенців звалилася така сила-силенна роботи, що невідомо було, до чого спершу прикласти руки — чи будувати хати, чи корчувати пні, чи полювати на звірів.

Вже з самого початку виявилось, що уповноважений колоністів придбав землю у залізничної компанії на віру й навіть у вічі її не бачив, інакше, напевне, не купив би ці глухі хащі, тим більше, що за ті самі

гроші можна було б придбати ділянку степу, лише подекуди порослу лісом.

Коли цей уповноважений разом з представником залізничної компанії прибув на місце, щоб розміряти землю й показати кожному його ділянку, — то, побачивши, що тут діється, вони покрутилися серед колоністів зо два дні, потім посварилися між собою і виїхали нібито по землемірне знаряддя до Кларксвілля. Відтоді їх уже не бачили в колонії.

Незабаром виявилось, що дехто заплатив за свою землю більше, а дехто — менше, і головне, невідомо було, де чия ділянка, та як відміряти землю, належну кожному. Колоністи залишилися без усякого керівництва, без усякої влади, що могла б розв'язувати їхні справи й залагоджувати суперечки. Ніхто не знав гаразд, що саме треба робити спершу. Німці, напевне, взялися б усією громадою вирубувати ліс, спільно збудували б хати, а вже тоді почали б одміряти кожному поселенцеві його ділянку.

Але кожен мазур хотів спершу взятися до своєї роботи, будувати свою хату, рубати ліс на своїй ділянці. До того ж кожен намірявся захопити землю ближче до табору, де ліс був найрідший і вода найближче. Через те виникали чвари, які ще посилились, коли одного дня з хачі несподівано виїхав фургон пана Грюнманського. Цей пан Грюнманський в Цінціннаті, де жив досі, може, звався Грюнманом, але тут, у Боровіні, додав до свого прізвища частинку «ський», — щоб краще йшла торгівля. На його фургоні було нап'ято високий полотняний дах, на якому з одного боку чорнів напис великими літерами «Saloon» — шинок, а внизу, меншими літерами: «Brandy, whisky, dzin».

Яким робом цей фургон проїхав небезпечну дорогу від Кларксвілля до Боровіни та як сталося, що його не пограбували ні степові розбійники, ні індіанці, що снували дрібними загонами біля самого Кларксвілля й спокійнісінько могли зняти скальп з голови пана Грюнманського, це була його таємниця. Та він прибув і того ж дня почав торгувати, як то кажуть, собі не на збиток.

Але того ж самого дня колоністи почали сваритися ще дужче. До нескінченних суперечок за ділянки, за реманент, за овець, за місце біля вогню долучилися сварки через дрібниці. Несподівано в серцях колоністів обізвався якийсь дивовижний містечково-американський патріотизм.

Приїжджі з Північних штатів почали вихваляти «свої» штати і лаяти Південні та поселенців, що приїхали звідти, і навпаки. Тут можна було почути північно-американську польську мову, заштопану англійськими нитками скрізь, де через відірваність від батьківщини та довге проживання на чужині утворилися дірки.

— Чого це ви так вихваляєте свої Південні кантри? ¹ — говорив парубок з-під Чікаго. — У нас, в Іллінойсі, куди не підеш — там і рай-брод ², а як мілю каром ³ проїдеш — тут тобі й сіти ⁴. Підеш на ферму, схочеш дім побудувати — не треба й ліс гризти — купив ламбер ⁵ — і край, а у вас що?

— У нас один каньйон більш вартий, ніж усі твої блоки.

— А ти мене, годдем ⁶, чого тикаєш? Я там був сер і тут буду сер, а ти хто такий?!

— Тихо, бо як схоплю шингелс ⁷, або й головою вмочу в річку, коли сердишся. Який тобі бізнес до мене?

— Чого ти мене фалішуєш? ⁸ Ти для мене тьху... от що!

Справи в колонії йшли кепсько, бо громада переселенців нагадувала отару овець без пастуха. Чвари за ділянки вибухали дедалі частіш. Не раз доходило до бійки — і тоді люди, що приїхали з одного міста або колонії, об'єднувались проти прибулих з інших міст.

Щоправда, досвідченіші й розумніші колоністи потроху здобували авторитет і владу, але не завжди могли їх утримати. Тільки у хвилини небезпеки інстинкт самооборони примушував забувати про колотнечу.

Коли одного разу ввечері купка індіанців поцупила з десятків овець, колоністи, не міркуючи й хвилини, кинулися за ними навздогін і відбили овець. Проте наступного ранку, коли пішли корчувати пеньки, знову вибухли бійки й чвари.

А втім, згода наставала ще й вечорами, коли музикант починав награвати не до танців, а різних пісень, яких кожен чув колись ще під рідною солом'яною стріхою. Розмови тоді замовкали. Люди оточували скрипаля великим колом, шум бору вторував йому, полум'я у вогнищі сичало й стріляло іскрами, а вони стояли, похиливши голови, й душі їхні линули за море. Вже й місяць високо підбивався над лісом, а вони все слухали.

Та, окрім цих коротких хвилин, життя поселенців розладнувалося дедалі дужче. Зростало безладдя, взаємна ненависть. Ця невеличка громада, закинута в дрімучий ліс, майже відірвана від усього світу, позбавлена керівництва, не могла й не вміла дати собі раду.

¹ К а н т р и (англ. country) — край. Це слово, так само як інші, колоністи вимовляють неправильно.

² Р а й б р о д (англ. rye-bread) — житній хліб.

³ К а р — (англ. car) — поїзд, залізничний вагон.

⁴ С і т и — (англ. city) — місто.

⁵ Л а м б е р (англ. lumber) — будівельний матеріал.

⁶ Г о д д е м (англ. goddem) — американське прокляття.

⁷ Ш и н г е л с (з англ. shingle) — кий.

⁸ Ф а л і ш у в а т и (з англ. foolish) — мати за дурня.

Серед поселенців ми знаходимо й двох наших знайомих — старого Вавжона Топорека та його дочку Марисю. Діставшись до Арканзасу, вони опинилися в Боровіні разом з усім табором. Спершу їм жилося непогано. Ліс — не нью-йоркський брук; до того ж там, у Нью-Йорку, у них не було нічого, а тут вони мали віз, трохи реманенту й сільськогосподарського знаряддя, які дешево купили в Кларксвіллі. Там їх гризла страхітна туга, а тут тяжка праця не дозволяла думкам відриватися від сьогоднішнього дня.

Вавжон з ранку до вечора рубав ліс, тесав дошки й колоди на хату; дівчина прала білизну в струмку, розпалювала вогнище, варила їсти, і, незважаючи на втому, рух і лісове повітря потроху почали стирати з її обличчя сліди хвороби, викликані голодуванням у Нью-Йорку. Гарячий вітер з Техасу вкрив золотавою засмагою її бліде личко. Молоді хлопці з Сант-Антоніо та з-над великих озер, які за кожную дрібничку кидалися один на одного з кулаками, доходили згоди тільки в одному: що очі в Марисі дивляться з-під лляного волосся, наче волошки з життя, та що вона — найвродливіша з усіх дівчат, яких будь-коли бачив світ.

Марисина врода принесла неабияку користь і Вавжонови. Він захопив ділянку, де ліс був рідший, і ніхто йому не перечив, бо всі молоді хлопці тягли за ним руку. Не один допомагав йому рубати дерева, обтесувати колоди та будувати зруб, а хитрий дідуган, одразу вгадавши, чим тут пахне, вряди-годи приказував:

— Моя донечка походжає по луці, мов та лілея, мов пані, мов королівна. Кому схочу, тому її віддам, але абикому не віддам, бо вона хазяйська дочка. Хто мені нижче вклониться й краще догодить, тому й віддам, а не якомусь там шалапутові.

І кожен парубок, допомагаючи йому, думав, що допомагає собі.

Отож Вавжонови навіть краще було, ніж іншим, і взагалі було б добре, якби колонія мала попереду хоч якесь майбутнє. Але справи гіршали з кожним днем. Минув тиждень, минув другий. Навколо галявини вирубали дерева, земля вкрилася трісками, де-не-де звелися жовті стіни хат, але це була дрібничка проти того, що мали зробити переселенці.

Зелена стіна лісу дуже помалу відступала перед сокирами. Ті сміливці, які зважувалися заглянути в хащі, приносили дивовижні вісті, що цей бір не має кінця-краю, що там, далі — в ньому є страхітні багна, трясовини і якась спляча вода під деревами, що в хащах живуть дивовижні потвори, снують, мов духи, химерні випари, сичать змії, чийсь голоси гукають: «Не ходи!», а кущі несамовито хапають за одіж і тримають. Один хлопець з Чікаго доводив, що на власні очі бачив диявола, який вистромив страхітну кудлату голову з болота і так хрюпнув на нього, що він насилу втік до табору.

Переселенці з Техасу пояснювали, що то був, напевне, буйвол, але хлопець не йняв віри.

І без того скрутне становище ще дужче погіршували забобони. За кілька днів після появи «диявола» в болоті, двоє сміливців пішли самі в ліс — і більше їх не бачили. Кілька людей захворіло від перевтоми, а потім на них напала пропастиця.

Колотнеча за ділянки зросла до такої міри, що вже билися до крові. Сварилися й за худобу — коли хто вчасно не таврував своїх корів та овець — їх захоплювали інші. Табір розпався. Люди порозтягали свої вози по кутках галявини, аби тільки бути далі один від одного.

Невідомо було, кому й коли стерегти худобу; почали зникати вівці.

Тим часом усі чимраз краще розуміли одне: доки сонце зійде, роса очі виїсть — доки зазеленіють посіви на лісових вирубках і худоба почне давати приплід — запаси харчів скінчатся й може прийти голод.

Розпач охопив людей. Сокири тихше цюкали в лісі, бо лісорубам вже бракувало сміливості й терпіння. Кожен ще, може, й працював би, якби йому сказали: «Ось до цієї межі твое!» Але ніхто не знав, де його ділянка, а де не його. Усі гірко нарікали на уповноважених: казали, що їх завели в хаші на загибель. Помалу ті, в кого був хоч якийсь гріш за душею, стали сідати на вози й тікати в Кларксвілл. Але більше було таких, що витратили все до гроша й тепер не мали змоги повернутися назад. Вони ламали руки, передчуваючи неминучу загибель.

Нарешті сокири зовсім перестали рубати, а бір шумів, наче глузував з людського безсилля. «Рубай два роки, а тоді вмирай з голоду!» — казали чоловіки один одному.

Одного вечора Вавжон прийшов до Марисі й сказав:

— Видно, всі тут загинуть, і ми загинемо.

— Воля божа, — відповіла дівчина, — він досі був до нас милосердий і зараз не покине.

Кажучи так, вона підвела свої сині, як волошки, очі до зірок.

А хлопці з Чікаго й стрільці з Техасу, дивлячись на неї, казали:

— І ми тебе не залишимо, Марисю, зоре рум'яна.

А вона собі подумала, що є тільки один такий, з ким вона пішла б хоч би й на край світу — Ясько в Ліпінцях.

Але він, хоч і обіцяв селезнем море перепливати за нею, птахом у небі перелетіти, золотим перснем покотитися по дорозі, та не плив і не летів, мабуть, покинув її, бідолашну.

Марися не могла не знати, що справи в колонії йдуть зле, але вона вже побувала в такій прірві, врятувалася з такого лиха, і ніщо вже її не лякало.

Зрештою, Марися пам'ятала, що старий пан, який врятував їх і допоміг добратися сюди, дав їй у Нью-Йорку свою картку й казав: як

притисне горе — нехай знову звернеться до нього, а він її завжди порятує.

Тим часом кожен день приносив поселенцям нову загрозу. Люди тікали вночі, і що з ними потім траплялося, сказати важко. А ліс навколо шумів, наче глузував з людського горя.

Старий Вавжон захворів нарешті від знесилля. Біль почав ходити йому по хребту. Два дні він не зважав на це, а на третій вже не міг підвестися. Марися пішла до лісу, назбирала моху, вистелила ним готову стіну хати, яка лежала на траві, поклала батька на цю постіль й напувала його зіллям з горілкою.

— Марисю! — бурмотів старий, — вже смерть іде до мене з бору; зостанешся ти, сирото, сама в світі. Бог мене карає за тяжкі гріхи, бо я вивіз тебе за море й занастив. Тяжко мені буде помирати.

— Татуню! — відповіла дівчина. — Мене бог скарав би, коли б я не пішла за вами.

— Якби я не покинув тебе саму в світі, якби хоч до шлюбу тебе поблагословив, мені легше було б умирати. Марисю! Іди заміж за Чорного Орлика — він добрий хлопець, він тебе не покине.

Чорний Орлик, вправний мисливець з Техасу, почувши ці слова, упав навколішки.

— Батьку! Благословіть, — мовив він. — Люблю цю дівчину, як свою власну долю. Я ліс знаю й загинути їй не дам.

Кажучи так, він дивився соколиними очима на Марисю, але вона, припавши до ніг старого, почала благати:

— Не силуйте мене, татуню! Кому запряглася — за того й піду — або ні за кого.

— Кому запряглася, за того не підеш, бо я його вб'ю. Будеш моя або нічия! — відповів Орлик. — Загинуть тут усі, загинеш і ти, якщо я тебе не порятую.

Чорний Орлик не помилявся; колонія справді гинула. Минув ще тиждень і ще. Запаси скінчилися. Почали різати робочу худобу. Пропасниця хапала чимраз нові жертви, люди то проклинали, то благали в неба порятунку. Однієї неділі старі, парубки, жінки й діти поставали навколішки на траві й заспівали молитву. Сто голосів повторювало: «Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!»

Ліс перестав колихатися, перестав шуміти й слухав. Лише коли спів змовк, він зашумів знову, наче грізно проказував: «Я тут король, я тут пан, я тут найдужчий».

Але Чорний Орлик, який добре знав ліс, утупив у нього свої чорні очі й голосно промовив:

— Ану, позмагаймося — хто кого?

Люди дивились на Орлика, й надія ввіходила їм у серця. Ті, які знали його ще з Техасу, дуже йому довіряли, бо це був мисливець, відо-

мий на весь край. Хлопець і справді здичавів у степах, став міцний як дуб. Із ведмедем бився сам на сам. У Сант-Антонію, де Орлик досі жив, знали добре, що коли він, узявши рушницю, йшов у пустелю, то часом не повертався звідти й по кілька місяців, але завжди приходив додому живий і здоровий.

Його прозвали Чорним, бо він засмаг од сонця, мов циган.

Дехто навіть казав, що Орлик розбишакував на кордоні Мексики, але це була неправда. Він приносив додому тільки шкури.

Тепер у Боровіні лише він ні про що не дбав, ні про що не турбувався. Ліс давав йому їсти й пити, ліс його одягав. Коли поселенці з розпачу почали тікати, Орлик потроху став прибирати все до рук і порядкувати в колонії. Його підтримували хлопці, що приїхали з Техасу. І тепер, коли Орлик отак зухвало викликав ліс на двобій, дехто подумав: «А може ж, він щось та зметикне».

Тим часом заходило сонце. Високо між чорними гілками гікор ще деякий час горіло золоте сяйво, потім потроху почервоніло й згасло. Вітер віяв на південь. Коли смеркло, Орлик узяв рушницю й пішов у ліс.

Вже западала ніч, коли переселенці побачили в чорних лісових нетрях щось схоже на велику золоту зірку, на ранкову червону заграву або сонце, яке зростало з дивовижною швидкістю, розливаючи навколо криваве сяйво.

— Ліс горить! Ліс горить! — загули в таборі.

Хмари птахів з лопотінням знялися з усіх закутків лісу, залунали писк, крякання, щибет. Худоба в таборі жалібно ревла, собаки вили, люди злякано метушилися, з острахом чекаючи, що пожежа посуне на них, але дужий південний вітер гнав полум'я геть від галявини. Тим часом у хащі блиснула друга червона зірка, потім третя. Обидві незабаром злилися з першою, й пожежа завирувала, охоплюючи чимраз більші простори. Полум'я розливалось, як вода, бігло по сухих пагонах ліан і дикого винограду, оповивало листя. Вітер зривав це палаюче листя й мчав його, наче вогнених птахів, все далі й далі.

Гікори з гарматним гуркотом тріскалися в полум'ї. Червоні змії вогню звивалися в смолистою підліску. Сичання, шум, тріск гілок, глухе гудіння полум'я всуміш з галасом птахів та криками тварин сповнювали повітря.

Велетенські дерева коливалися, ніби вогненні стовпи. Перегорілі на згинах ліани відривалися від дерев і, гойдаючись, немов диявольські руки, перекидали іскри й вогонь з дерева на дерево. Небо почервоніло, наче там палала друга пожежа. Стало видно, мов удень. Потім розрізнені вогнища злилися в одне суцільне море вогню, яке ринуло в нетрях, наче подих смерті.

Дим, задуха й сморід горілого сповнювали повітря. Люди в таборі,

хоч їм і не загрожувала небезпека, метушилися й кликали одне одного. Раптом з охопленого пожежею лісу, в іскрах і відблисках вогню, з'явився Чорний Орлик.

Обличчя його було закурене димом і грізне. Коли його оточили колоністи, Орлик сперся на рушницю:

— Не будете більше корчувати ліс. Я його спалив. Завтра матимете землі досхочу.

Потім, підійшовши до Марисі, додав:

— Ти повинна бути моєю, бо це я спалив ліс. Хто тут дужчий від мене?

Дівчина затремтіла всім тілом, бо заграва пожежі відбивалася в його очах, і він здався їй якимось нелюдом.

Уперше, відколи вони з батьком приїхали сюди, Марися дякувала богу за те, що Ясь був далеко звідси, в Ліпінцях.

Тим часом пожежа з гудінням відходила щораз далі; день похмурнів, збиралося на дощ.

На світанку деякі переселенці пішли оглянути згарище, але незабаром повернулися назад, бо до згарища близько не можна було підійти від задухи.

Наступного дня дим туманом висів у повітрі, і за кільканадцять кроків людина не бачила людини. Вночі почав мжичити дощ, який незабаром перейшов у рясну зливу. Можливо, пожежа струснула атмосферу, викликавши скупчення хмар, а може, це тому, що саме була весняна пора, коли на нижній течії ріки Міссісіпі та на її притоках звичайно йдуть великі дощі. До цього спричиняється й випаровування води, бо в Арканзасі болота, невеличкі озера й струмки трапляються на кожному кроці. Навесні усі водоймища й ручаї ще збільшуються, вбираючи в себе потоки з далеких гір, де тануть сніги.

Вся галява, на якій було розташовано переселенський табір, розмокла й помалу обернулася на великий ставок. Люди мокли цілими днями й незабаром почали хворіти. Частина переселенців подалася до Кларксвілля, але зараз же повернулася із звісткою, що ріка розлилася й переїхати на той берег нема ніякої змоги. Становище ставало загрозливим, бо відколи колоністи приїхали сюди, минув уже місяць, запаси харчів майже вичерпались, а дістатися до Кларксвілля, щоб поповнити ці запаси, було неможливо.

Лише Вавжону й Марисі голод загрожував менше, ніж іншим, бо їх охороняла могутня рука Чорного Орлика. Щоранку він приносив їм дичину, яку вбивав з рушниці або ловив у сильця; на стіні будинку, де лежав старий, Орлик розіп'яв свій намет, щоб захистити хворого й дичину від дощу.

Нічого не вдієш, доводилося приймати його допомогу. Він майже нав'язував її силоміць, але платити можна було тільки вдячністю, бо

ніякої винагороди Орлик не брав, а вперто домагався Марисиної згоди на шлюб.

— Хіба ж я одна в світі? — питала дівчина.— Іди пошукай іншої, бо я вже знайшла собі коханого.

Але Орлик відповідав:

— Хоч би й весь світ сходив, такої, як ти, не знайду. Ти для мене одна єдина в світі, і повинна бути моєю. Що ти робитимеш, як старий умре? Прийдеш до мене, прийдеш сама, а я вхоплю тебе, як вовк ягня, й віднесу в ліс, але не розшматую, ні! Ти ж моя! Ти єдина! Хто може стати мені на заваді? Чого я тут боюся? Нехай приїжджає твій Ясько: я хочу цього.

Щодо Вавжона Орлик, здавалося, вгадав. Старий слабнув дедалі дужче, в нього вже починалася гарячка, він говорив про свої гріхи, про Ліпінці, про те, що бог не дав йому побачити рідний край.

Марися плакала над ним і над собою. Хоч Орлик і присягався, що повернеться з нею хоч і в Ліпінці, аби тільки вона пішла за нього заміж,— ця його обіцянка була для неї тяжким лихом, а не втіхою. Повернутися в Ліпінці, де був Ясько, повернутися чужою — нізачо в світі! Краще вмерти тут, сконати десь під деревом!

Марися думала, що так воно, мабуть, і буде.

Тим часом нове лихо звалилося на переселенців.

Злива періщила без угаву. Одної глухої ночі, коли Орлик, як завжди, пішов у ліс, у таборі залунав пронизливий крик:

— Вода! Вода!

Протираючи заспані очі, колоністи побачили в темряві, скільки сягало око, суцільну водяну поверхню, яка плескотіла під дощем і колихалась од вітру. Розпорошене місячне світло, пробиваючись крізь хмари, сталевовиблискувало на зморшках хвиль. З берега, де стирчали пні, й із спаленого лісу чути було хлюпотіння нових потоків, які нестримно ринули на галявину.

В таборі знявся розпачливий лемент. Жінки й діти почали вилазити на вози, чоловіки щодуху кинулись на той бік галявини, де ще вціліли дерева. Вода ледве сягала їм до колін, але прибувала щохвилини. Хлюпіт потоків у лісі все дужчав і зливався з тривожними вигуками й благаннями про порятунок. Незабаром уже й худоба почала відступати перед хвилями, перебігаючи з місця на місце. А вода прибувала й прибувала. Вівці вже плавали на хвилях і жалібним меканням благали допомоги, поки не зникли десь між деревами. Дощ лив наче з цебра, і кожна хвилина принесила з собою дедалі більшу загрозу. Далекий плескіт перетворився на рев оскаженілих хвиль. Вози затремтіли під їхнім натиском. Видно було, що це не звичайна повінь, викликана зливою,— мабуть, і ріка Арканзас, і всі її притоки вийшли з берегів. Вода

виривала дерева з корінням, змивала все навкруги, несучи з собою смерть.

Один віз, який стояв ближче до спаленого лісу, перекинувся. Залупали пронизливі жіночі вигуки: «Рятуйте!» Кілька чоловіків зіскочило з дерев і кинулося на допомогу, але хвиля підхопила їх, закрутила й помчала в ліс, на згубу.

Жінки й діти почали вилазити на полотняні дахи возів. Злива ринула суцільною завісою, морок густішав, вкриваючи похмуру галявину. Часом то виринала, то пірнала в воду якась балка з темною постаттю, що розпачливо чіплялася за неї, часом маячив обрис якогось звіра або рука здіймалася з потоку й зникала в ньому назавжди.

Шалений рев хвиль зростав, приглушуючи й тужне мукання тонучої худоби, й вигуки: «Ісусе! Ісусе! Маріє!» На луці закрутилися вири й чорторії, вози зникали...

А Вавжон і Марися? Стіна хати, на якій лежав старий у Орликовому наметі — поки що врятувала їх, обернувшись на пліт. Хвиля обкрутила його навколо галявини й понесла в ліс; ударила там об одне дерево, об друге і, пхнувши нарешті в якийсь потік, помчала в далечінь у темряву.

Дівчина, стоячи навколішки біля хворого, здіймала руки в небо, благаючи порятунку, але їй відповідали тільки удари хвиль, гнаних вітром.

Намет зірвало, а пліт от-от могло розтрити, бо й попереду й позаду пливли вирвані з корінням дерева, які щохвилини могли потопити пліт або перекинути його.

Кінець кінцем пліт застряг у гіллі дерева, вершина якого ледве виставала з води. І раптом з цієї вершини озвався людський голос:

— Марисю, візьми в мене рушницю, і перейдіть обоє на той бік, щоб пліт не перехнябився, як я стрибну...

Ледве Марися з батьком виконали цей наказ, якась постать скочила з гілки на пліт. Це був Орлик.

— Марисю,— мовив він,— я сказав, що не покину тебе: так і буде. Бог допоможе мені. Я вас врятую з повені.

Топірцем, який був у нього при поясі, Орлик одчахнув товсту гілку, миттю обчистив її, відіпхнув пліт од дерева й почав веслувати.

Вибравшись на бистрину, вони хутко попливли за течією. Куди — не знали й самі, але пливли. Орлик раз у раз відштовхував стовбури, гілки, або повертав пліт, обминаючи дерево, що стриміло вперек течії. Велетенська сила його немов подвоїлась, очі й крізь темряву бачили найменшу небезпеку.

Минала година за годиною. Кожен, потрапивши в таку пригоду, давно впав би від знесилля, та Орлик не виявляв ознак утоми.

Вже світанком вибралися вони з лісу. Жодної вершини дерева не

видко було на обрії. Води навколо розлилися, неначе море. Велетенські чорторії — спінені, жовті, з шумом вирували серед водяної пустелі. Розвиднювалось дедалі швидше. Орлик, побачивши, що жодного стовбура поблизу немає, на хвилину перестав веслувати й повернувся до Марисі:

— Тепер ти моя, бо я видер тебе в самої смерті.

Волосся його злиплося від дощу, а обличчя, мокре й рум'яне від боротьби з повинню, дихало такою силою, що Марися вперше не зважилася відповісти йому, що вона заприсяглася іншому.

— Марисю! — м'яко промовив хлопець. — Марисю, люба!

— Куди ми пливемо? — спитала вона, щоб змінити розмову.

— А мені байдуже! Аби тільки з тобою... кохана.

— Веслуй, поки смерть перед нами.

Орлик почав веслувати знову. Тим часом Вавжон почував себе гірше. Гарячка то трусила його, то залишала, але він слабнув з кожною хвилиною. Занадто багато страждань зазнало це старе, виснажене тіло. Наближався кінець. Опівдні старий очутився й заговорив:

— Марисю! Вже не дочекаюсь я завтрашнього дня. Ой доню, доню! Краще б я не їхав з Ліпінців нікуди, не брав би тебе з собою! Але бог милосердий! Натерпівся я немало, то, може, він одпустить мої гріхи. Поховайте мене, якщо зможете, а тебе нехай Орлик одвезе в Нью-Йорк до старого пана. Це добрий пан, він зласкавиться над тобою, дасть на дорогу, й ти повернешся в Ліпінці. Я вже не повернуся.. О, боже, боже милосердий, дозволь душі моїй хоч птахом туди полетіти, побачити!

Та гарячка знов почала його палити, й він нестямно зашепотів молитву. Раптом скрикнув: «Не кидайте мене в воду: я не пес!» Тут йому, мабуть, згадалося, як він хотів утопити Марисю, і старий почав благати знову: «Дочко! Прости мені! Прости!»

Марися ридала біля узголів'я хворого. Орлик веслував, і сльози душили його за горло.

Ввечері розгодинилось. Призахідне сонце виринуло над затопленою землею й кинуло на воду довгу, золотаву смугу. Вавжон конав. Доля, проте, змилосердилася над ним і подарувала тиху, легку смерть. Спершу він усе повторював жалібним голосом: «Покинув я Польщу, свою рідну землю!», але потім у гарячці йому почало ввижатися, що він повертається додому.

...Старий пан у Нью-Йорку дав грошей на дорогу, на купівлю землі в Ліпінцях, і вони з Марисею їдуть назад. Корабель пливе в океані день і ніч, матроси співають... А от порт у Гамбурзі, з якого вони відпливали. Різні міста миготять перед очима, німецька мова лунає навколо, але поїзд мчить уперед... Серце віщує, що вже недалеко до дому. Радість наповнює груди; свіжий вітер повіває з рідного краю...

Що це? Кордон! Бідне селянське серце б'є в груди, як молотом... Далі! Далі! Боже, боже, он уже й поля, і Мацекові груші... сірі хати, костьоли. Он дядько в баранячій шапці ходить за плугом. Вавжон простягає до нього руки з вагона: «Господарю! Господарю!» а більше й слова вимовити не може. Ідуть далі. А це що? Місто Пширембле, за ним Ліпінці.

Вони з Марисею йдуть дорогою і плачуть. Весна... жито красується, хрущі бринять у повітрі. В Пширемблі дзвонять до обідні... Ісусе! Ісусе! За що стільки щастя йому, грішному?! Ще тільки пагорок перейти, а там уже хрест, і дороговказ, і ліпинецька межа. Вони не йдуть, а наче летять на крилах: от пагорок, от і хрест. Вавжон падає ницьма, ридає вголос од щастя, цілує землю. Потім навколішки підповзає до хреста, обіймає його руками: нарешті він у Ліпінцях... Так! Він уже в Ліпінцях! Тільки мертве тіло його лежить на плоту, що заблукав серед повені.

Даремно дочка голосить над ним: «Татуню! Татуню!»

Бідна Марисю, він не повернеться до тебе! Надто добре йому в Ліпінцях.

Споночіло. В Орлика вже весло падало з рук від втоми, та й голод дошкуляв дедалі дужче. Марися, стоячи навколішки біля мерця, уривчастим голосом читала молитви. Навколо, аж до обрію, була сама вода.

Нарешті вони, мабуть, потрапили в русло якоїсь великої річки, бо течія помчала їх так швидко, що не було ніякої змоги керувати плотом. Певне, тут траплялися вири, які утворилися над степовими ярами, бо пліт раз у раз кружляв на хвилі.

Орлик відчув, що його залишають сили. Зненацька схопився й гукнув: — Господи! Там світло!

Марися глянула туди, куди він показував рукою. Справді, в далині наче виблискував вогник, і відсвіт його смугою мерехтів на воді.

— Це човен з Кларксвілля! — швидко заговорив Орлик. — Янки вийшли його, щоб нас урятувати. Аби тільки не розминутися з ними... Марисю, я тебе врятую!

Вигукуючи «Гоп! Гоп!», він став веслувати з останніх сил. Вогник зростав на очах, у його червонястому світлі окреслився великий човен. Він був ще дуже далеко, але потроху наближався до них.

Минув ще деякий час. Коли це Орлик помітив, що човен перестав наближатися. Пліт вплив на бистрину, його підхопило й помчало в інший бік.

Раптом гілка, якою веслував Орлик, зламалася в нього в руках. Вони залишилися без весла. Течія несла їх щораз далі, вогник на рятувальному човні меншав. На щастя, пліт несподівано наскочив на дерево, яке самотньо стриміло над водою, й застряг у гілках.

Орлик і Марися стали голосно кликати на допомогу, але рев бистрини приглушував їхні голоси.

— Я вистрелю,— промовив Орлик,— вони побачать спалах і почують постріл.

Кажучи це, він підняв угору дуло рушниць, але замість пострілу тільки глухо клацнув курок. Порох намок.

Орлик у розпачі кинувся ницьма на дошки плоту. Порятунку не було! Кілька хвилин він лежав нерухомо, та нарешті підвівся й мовив:

— Марисю... Іншу дівчину я давно б ухопив силоміць і поніс у хащу. Думав і з тобою так зробити, але не зважився, бо кохаю тебе. Блукав я, мов той вовк, сам по світу, й люди мене боялися. А я тебе злякався. Мабуть, причарувала ти мене, абощо... Як не підеш за мене, краще мені вмерти! Врятую тебе або загину! Та як загину, пожалій мене, кохана моя, прочитай за мене молитву... Чим я завинив перед тобою? Я ж тобі не заподіяв ніякої кривди! Гей! Марисю, Марисю! Прощай, кохання моє, сонце моє...

І перше ніж Марися зміркувала, що він хоче зробити, Орлик кинувся у воду й поплив. Ще з хвилину дівчина бачила в темряві його голову й руки, які розтинали воду проти течії... Та незабаром все зникло з очей.

Орлик плив до човна, щоб урятувати Марисю. Бистра течія сковувала йому рухи, тягла назад, але він перемагав її й помалу посувався вперед. Якби обминути цю течію й натрапити на іншу — він напевне б доплив до рятівників... А так, незважаючи на розпачливі зусилля, посувався дуже помалу. Вода сліпила шумовинням очі; Орлик раз у раз підводив голову й, набираючи повітря в груди, вдивлявся в темряву, щоб не згубити вогник човна. Рвучкі хвилі то підіймали його вгору, то відкидали назад; Орлик дихав чимраз важче й уже відчував, що ноги йому терпнуть.

Майнула думка: «Не допливу!». Але зараз же хтось шепнув на вухо, наче любим Марисиним голосом: «Рятуй мене!» — і він знову почав відчайдушно розтинати руками воду.

Якби Орлик повернув назад, течія донесла б його до плоту, але він навіть і не думав про це, бо вогник човна підпливав ближче. Мабуть, і човен підпливав до Орлика, бо його несла та ж сама течія, з якою борювся хлопець. Раптом Орлик відчув, що ноги йому зсудомило. Ще кілька розпачливих зусиль... Човен все ближче... «Рятуйте! Рятуйте!» Останнє слово приглушила вода, яка залляла хлопцеві горло. Орлик пірнув у воду. Хвиля прокотилася над головою, але він виринув знову. Човен тут, поруч. Орлик уже чує, як хлюпають і шарудять об борти весла; востаннє напружив сили й гукнув. Його почули, бо весла заллескотили швидше. Але Орлик знову зник під водою, потрапивши у вир. На мить він ще раз зачорнів на хвилі, потім лише рука звелася над водою; ще помах — і Орлик зник у безодні...

Тим часом Марися на плоту, біля мертвого батька, мов божевільна,

вдивлялася в далекий вогник. Але течія вже несла його до неї. Незабаром у темряві окреслився силует великого човна. Кілька весел, освітлених вогнем, ворухнулися, мов ноги якогось страховища. Марися розпачливо закричала.

— Гей, Сміте! — обізвався чийсь голос по-англійськи, — нехай мене повісять, коли я не чув, що кликали на допомогу. От і зараз чую знову! За хвилину дужі руки перенесли Марисю в човен... але Орлика там не було.

Через два місяці Марися вийшла з лікарні в Літл-Року й за гроші, зібрані серед добрих людей, поїхала до Нью-Йорка. Та грошей було небагато. Частину дороги дівчині довелося йти пішки. Вона вже вміла трохи говорити по-англійськи і не раз їй щастило вблагати кондукторів, щоб хоч трохи підвезли її безкоштовно.

Чимало людей співчутливо дивилося на цю змарнілу, аж почорнілу від хвороби дівчину, з великими синіми очима, більше схожу на тінь, ніж на живу істоту, яка із сльозами просила милостиню. Не люди знущалися з неї, а життя та його обставини. Що могла робити в цьому американському вирі, в цьому величезному бізнесі, ця польова ліпінєцька квітка? Як могла подолати своє лихо? Велетенський віз переїхав через неї і розчавив її кволе тіло, так само, як усякий віз розчавлює польові квіти, що трапляються йому на дорозі.

...Схудла, тремтяча від знесилля рука смикнула дзвінок будинку на Уотер-стріт, у Нью-Йорку. Це Марися прийшла шукати допомоги в старого пана, земляка з-під Познані.

Їй відчинив якийсь незнайомий чоловік.

— Містер Злотопольський вдома?

— Хто це такий?

— Старий пан! — Марися показала картку.

— Умер.

— Умер? А син його?.. Пан Вільям...

— Виїхав.

— А дочка — панна Дженні?

— Теж виїхала.

Двері зачинилися перед Марисею. Вона сіла на порозі, витираючи сльози. Їй знову судилося опинитися в Нью-Йорку, але без опіки, без грошей, покинутою напризволяще.

Невже вона залишиться тут! Ніколи! Зараз піде в порт, в німецькі доки, впаде в ноги якомусь капітанові, ублагає, щоб узяв з собою. А якщо її візьмуть — хоч і з жебрацькою торбою пройде всю Німеччину й повернеться в Ліпінці. Там її Ясько. Окрім нього в неї нікого нема в усьому широкому світі. Якщо ж він забув, не пригорне, відштовхне її, вона хоч умре біля нього.

Марися пішла в порт, повзала в ногах у німецьких капітанів, благала...

Вони б узяли Марисю, бо коли б її хоч трохи підгодувати, була б з неї гарна дівчина. Вони б радніші, та що вдієш... закон не дозволяє... Був би поганий приклад для матросів. Отож нехай дасть їм спокій...

Марися ходила спати на той самий поміст, де вже вони спали з батьком тієї пам'ятної ночі, коли він хотів її втопити. Харчувалася тим, що викидала на берег вода, отак, як вони тоді харчувалися з батьком в Нью-Йорку. На щастя, було літо... тепло...

Щодня, ледве розвиднювалось, дівчина ходила до німецьких доків благати, щоб її узяли на пароплав — і щодня даремно. У неї було невичерпне селянське терпіння. Але сили вже залишали її. Вона відчувала, що коли не поїде зараз — то незабаром умре, як умерли всі, з ким єднала її доля.

Одного ранку Марися насилу припленталася в порт з тією думкою, що це, мабуть, востаннє, бо завтра в неї вже не стане сили. Вона вирішила не просити, а пробратися крадькома на перший-ліпший пароплав, що йде в Європу, й заховатися десь у трюмі. Коли пароплав вийде в море і її знайдуть — то, напевне ж, не кинуть у воду. А кинуть — ну то й що з того? Йй байдуже, як умирати, коли вже судилася смерть.

Та контролер біля трапа пильно стежив за всіма, хто проходив, і відіпхнув її при першій спробі.

Дівчина сіла на помості біля води, відчуваючи, що її палить гарячка. Незабаром вона почала всміхатися й бурмотіти:

— Я поміщиця, Яську, але все одно не зрадила тебе. Хіба ж ти не впізнаєш мене?

Бідолаха збожеволіла. З того часу вона щодня приходила в порт виглядати свого Яся. Люди звикли до неї й інколи подавали милостиню. Вона покійно дякувала, всміхаючись, мов дитина. Так тривало зо два місяці.

Але одного дня Марися не прийшла в порт, і з того часу її більше не бачили. Тільки поліцейська газета повідомила наступного дня, що в порту знайдено тіло вмерлої дівчини. Прізвище й походження її встановити не пощастило.

ОРСО

Останні осінні дні в Анагеймі — невеличкому місті, розташованому в Південній Каліфорнії, — пора святкувань і розваг. Саме закінчують збирати виноград, і в місті повно робочого люду. Нема нічого мальовничішого, ніж оці юрби, в яких чимало мексіканців, але найбільше — індіанців племені Кагуїлла, які приходять сюди по заробіток аж із диких гір Сан-Бернардіно, з глибини країни. Індіанці й мексіканці зупиняються на вулицях та на торговельних майданах, так званих «лотах», і сплять там у наметах, або й просто неба, завжди погожого о цій порі року.

Гарне місто, оточене купами евкаліптів, касторових і перцевих дерев, гуде й кипить, мов гамірний ярмарок, і становить дивовижний контраст з глибокою тишею порослої кактусами пустелі, яка починається

зараз же за виноградниками. Вечорами, коли сонце ховає свій променистий щит у океанській безодні, а в рожевому небі линуць рожеві ключі диких гусей, качок, пеліканів, чайок і журавлів, що тисячами летять до океану, — тоді в місті спалахують вогнища й починаються розваги. Музиканти-негри калатають кастаньетами¹, біля кожного вогнища чути торохтіння барабанів та буркотливі звуки банджо². Мексіканці танцюють на простелених плащах — пончо своє улюблене болеро³. Індіанці вторують їм, вистукуючи довгими білими паличками — кіотте, або вигукують «евіва»⁴; багаття, в які щоразу підкидають поліна червоного дерева, тріскотять і стріляють іскрами, в кривавих відблисках вогню хилитаються силуети танцюристів, а навколо стоять тутешні колоністи, під руку з своїми вродливими дружинами й доньками, які прийшли подивитися на танці.

Але день, коли індіанці вичавлюють ногами сік з останнього грона, здається ще вродливішим; тоді з Лос-Анжелоса приїжджає мандрівний цирк пана Гірша, разом із звіринцем, де є мавпи, ягуари, африканські леви, старий слон і кілька папуг, вже облізлих від старості: *the greatest attraction of the World*⁵.

І індіанці племені Кагуїлла віддають останні пезо⁶, які ще не встигли пропити, аби тільки побачити не так диких звірів, — їх досить і в самому Сан-Бернардіно, — як артистів, атлетів, клоунів та всякі інші циркові дива. Ці дива здаються їм простісінько чаклунством, що його можуть здійснювати лише надприродні сили.

Але кожен, хто зважився б подумати, що цирк приваблює лише індіанців, китайців або негрів, — без сумніву, накликав би на себе справедливий і — слово честі — небезпечний гнів пана Гірша. Зовсім навпаки: коли приїздить цирк, подивитися на нього з'їжджаються не тільки навколишні колоністи, а навіть і мешканці сусідніх невеличких міст: Вестмінстера, Оранжа і Лос-Ніетоса. Вулиця Апельсина буває тоді до такої міри захарашена різноманітними екіпажами й екіпажиками, що нема ніякої змоги протиснутись поміж ними. Весь «аристократичний світ» збирається тут.

Гарненькі молоді міс з білявими чубчиками, що спадають аж до очей, граційно правлять кіньми, сидячи на передку, проїздяць вулицями та без упину щебечуть, показуючи білі зубки; іспанські синьйорити з Лос-Ніетоса кидають довгі, млосні погляди з-під ажурних вуалеток, а

¹ Кастаньети — невеличке дерев'яне калатальце.

² Банджо — інструмент, схожий на гітару.

³ Болеро — іспанський танець, який супроводиться калатанням кастаньет.

⁴ Евіва — хай живе.

⁵ *The greatest attraction of the World* (англ.) — найбільший атракціон світу.

⁶ Пезо (ісп.) — дрібні срібні монети.

заміжні пані з навколишніх ферм, одягнені за останньою модою, згорда виступають, спираючись на руку своїх засмаглих чоловіків, усе вбрання яких становлять обдертий капелюх, рипсові штани й фланелева сорочка, через відсутність галстука, застебнута на гапличок і петельку.

Всі вони вітаються, перегукуються, оглядають пильним оком чужі убрання — настільки вони «фешенебельні» — й потихеньку пліткують.

Біля екіпажів, засипаних квітами й схожих на великі букети, красуються на баских мустангах юнаки і, перехиляючись з високих мексиканських сідел, крадькома заглядають під дівочі капелюшки. Напівдикі коні, злякані торохтінням коліс і галасом, поводять кривавими очима, стають дибки й іржуть, але вправні їздці ніби не звертають на це уваги.

Всі розмовляють про «найбільший атракціон світу», про подробиці вечірньої вистави, яка своєю розкішшю має перевершити все, що тут бачили досі. І справді, величезні афіші сповіщають про небувалі чудеса. Сам директор Гірш, «артист бича», має виступити з африканським левом, найлютішим з усіх, які існують у світі.

Лев за програмою повинен кинутися на директора, котрий захищатиметься від нього лише ударами бича. Але це звичайне знаряддя обернеться у вправних руках артиста (теж згідно програми) на вогненний меч і щит. Кінець бича кусатиме як гримуча змія, миготітиме мов блискавиця, ляскатиме наче грім і триматиме на відстані страховище, яке даремно гарчатиме й кидатиметься на свого приборкувача.

Але це ще не кінець. Шістнадцятирічний Орсо, «американський геркулес», народжений від білого батька й матері-індіанки, носитиме шістьох людей: по троє на кожній руці; крім того, дирекція обіцяє сто доларів кожному зухвальцеві, «незалежно від кольору шкіри», який зможе побороти малолітнього атлета в рукопашному двобої.

В Анагеймі подекують, ніби з гір Сан-Бернардіно навмисне прибув, щоб позмагатися з Орсо, Грізлі-Кіллер (винищувач ведмедів) — відомий своєю силою і безстрашністю мисливець, котрий перший, відколи існує Каліфорнія, зважився вийти на сірого ведмедя, озброєний лише сокирою й ножем.

Можлива перемога «винищувача ведмедів» над шістнадцятирічним цирковим атлетом до найвищої міри збуджує всіх чоловіків Анагейма; коли Орсо, який досі кидав на землю найдужчих янкі — від Атлантичного й до Тихого океану, — коли цей Орсо буде переможений, то безсмертна слава вкриє всю Каліфорнію.

Але жінок найбільш хвилює наступний номер програми: той самий могутній Орсо носитиме на тридцятифутовій жердині маленьку Дженні, «диво світу», про яку афіша сповіщає, що вона найвродливіша з усіх дівчат, які жили на землі «за християнської ери».

Хоча Дженні лише тринадцять років, директор обіцяє сто доларів

кожній дівчині, «незалежно від кольору шкіри», яка б зважилася по-змагатися красою з «повітряним янголом».

Усі міс з Анагейма та його околиць зневажливо кривлять губки, читаючи цей пункт програми, і всі як одна заявляють, що ніяка справжня леді не могла б погодитися на таке змагання.

І проте, кожна відмовилася б навіть від свого місця на трибуні іпподрому, аби тільки бути на вечірній виставі в цирку й побачити малу красуню, в перевагу якої, принаймні над сестрами Бімпа, жодна з них не вірить.

Дві сестри Бімпа, старша Рефуджіо й молодша Мерседес, небало сидячи в розкішній колясці, саме читають афішу. На їхніх чудових личках нема найменших ознак хвилювання, хоч вони й відчувають, що в цю хвилину очі всього Анагейма дивляться на них, благаючи врятувати честь всієї округи, й водночас з патріотичною гордістю: адже ні в кого нема сумніву, що в усіх горах і каньйонах, які тільки є в країні, не можна знайти дівчини, вродливішої за ці дві каліфорнійські квіточки. Ох! Які ж вони красуні, ці сестри Рефуджіо й Мерседес! Недаремно в їхніх жилах тече чистісінька кастільська кров, про що кожної хвилини згадає мати обох красунь, висловлюючи тим самим своє глибоке презирство до всіх кольорових, а також до білявок, тобто до янкі.

Обидві сестри — стрункі, легкі; рухи їх сповнені таємничої грації й такої краси, що коли котрийсь із юнаків наближається до них — серце в нього тріпоче від несвідомої й невисловленої пристрасі. Від Рефуджіо й Мерседес линуть чари, ніби солодкі пахощі від магнолій та лілей. Обличчя — ніжні й прозорі, злегка рожеві, ніби на них впав відблиск ранкової зорі; обведені тінями чорні очі дивляться ніжно й невинно. Закутані в серпанкові мантілі, що спадають глибокими бганками, вони сидять у своїй колясці, засипаній квітами, чисті, спокійні й такі прекрасні, що, здається, навіть самі не усвідомлюють своєї краси. Анагейм дивиться на них, вбирає очима, пишається ними, кохає їх.

Яка ж має бути оця Дженні, коли вона хоче здобути перемогу! Газета «Сатердей Уіклі Ревю» сповіщає, правда, що коли маленька Дженні вилазить на самісінький вершечок тички, яку тримає на могутньому плечі Орсо, й високо над землею, шохвилини ризикуючи власти й розбитися на смерть, розкинувши рученята, колишетесь, мов легкий метелик, у цирку стає тихо, і не тільки очі, а й серця з тремтінням стежать за кожним рухом чарівної дитини.

«Хто хоч раз бачив її на тичці або на коні, — закінчує «Сатердей Ревю», — той не забуде ніколи; навіть найкращий художник у світі, сам містер Гарвей з Сан-Франціско, який розмальовував Палас-отель, не міг би створити нічого схожого».

Скептична або закохана в сестер Бімпа молодь вважає, безперечно, що тут є прибільшення. Але це має з'ясуватися лише ввечері.

Тим часом рух навколо цирку збільшується з кожною хвилиною. З довгих дерев'яних балаганів, які оточують полотняний намет цирку, долинає гарчання левів і трубний крик слона; папуги, сидючи в обручах, підвішених до стелі, несамовито верещать, мавпи гойдаються на власних хвостах або перекривляють глядачів, що стоять за канатами, натягненими навколо будівель. Нарешті, з головного балагана виїжджає процесія, яка має приховану мету — зацікавити публіку до такої міри, щоб вона аж закам'яніла. На чолі процесії суне величезний фургон, запряжений шестіркою коней із пір'ям на головах. Візники в костюмах французьких поштарів правлять кінями, сидючи верхи. На возах стоять клітки з левами, і в кожній клітці, крім лева, сидить молода леді з оливковою гілкою в руках. За фургоном простує укритий килимом слон, з баштою на спині: в башті сидять лучники. Сурмлять сурми, б'ють барабани, леви гарчать, батоги ляскають — одне слово, вся процесія посувається вперед з неймовірним гуркотом і галасом. Цього ще не досить: за слоном котиться машина, схожа на орган, з трубою, мов у паровоза, яка з допомогою пари награве чи, певніше, верещить і висвистує національну пісню «Янкі Дудль». Інколи пара затримується, і тоді з машини вихоплюється звичайний свист, але це аж нітрохи не зменшує захвату юрби, яка слухає верескливу пісню пари, не тямлячи себе з радощів. Американці вигукують «ура!», німці «хох», мексіканці «евіва», а кагуїлли виють від захвату, мов дикі звірі, покусані гедзем.

Юрба суне за фургоном, площа навколо цирку порожніє, папуги перестають верещати, мавпи — перекидатися. «Найбільший у світі атракціон» не бере, проте, участі в процесії. У фургонах немає ні «незрівняного артиста бича», ні «непереможного Орсо», ні «повітряного янгола Дженні». Їх приберігають до вечора, щоб справити ще більше враження. Директор сидить десь у балагані або заглядає в каси, де його негри, усміхаючись, шкірять зуби до публіки, — заглядає і лютує.

Орсо й Дженні — на репетиції в цирку. Але під його полотняним куполом панує тиша й морок. Там, де амфітеатром громадаються лави, майже зовсім темно; найбільша смуга світла, пробиваючись крізь полотняний купол, падає на арену, посипану піском і тирсою.

У цьому тьмяному, процідженому крізь полотно світлі, видно самотнього коня, який стоїть біля бар'єра. Вгодований, присадкуватий кінь явно нудиться, відмахується хвостом від мух і раз у раз киває головою, притягнутою до грудей тугим білим повідом. Помалу око починає розрізняти й інші предмети: тичку, на якій Орсо звичайно носить Дженні, заклеєні тонким папером обручі, крізь які Дженні повинна скакати, — все це лежить, недбало розкидане на піску.

Напівосвітлена арена й майже темний цирк здаються пусткою. Ряди лав, лише подекуди освітлених випадковим променем, схожі на руйни; понурий кінь теж не поживляє загальної картини.

Де ж Орсо й Дженні? Одна із світляних смуг, що пробивається крізь шпарину й несе з собою цілий стовп танцюючих порошинок, падає золотою плямою на останній ряд. Ця пляма посувається разом із сонцем і, нарешті, освітлює групу — Орсо й Дженні.

Орсо сидить на спинці лави, Дженні — поруч нього. Її гарне дитяче личко тулиться до плеча атлета, а рука обіймає його шию і звисає на друге плече. Очі дівчинки зведені вгору: вона уважно слухає товариша, який, похилившись над нею, вряди-годи похитує головою, наче розтлумачує їй пояснює щось.

Вони так тісно притулились одне до одного, що скидалися б на пару закоханих, якби не те, що обтягнені блідо-рожевим трико ніжки Дженні похитуються вперед і назад зовсім дитячим рухом, а зведені вгору блакитні очі відбивають лише уважність і напруження думки, а зовсім не якимось там романтичне почуття. До того ж її дитяча постать ледве-ледве почала набирати жіночих форм.

Взагалі Дженні ще дитина, але така чарівна, що, не ображаючи пана Гарвея, який розмальовував Палас-отель, твердо можна сказати: навряд чи він міг би уявити собі щось подібне! В неї справді янгольське личко: величезні, смутні блакитні очі дивляться глибоким довірливим поглядом; темні брови зворушливо й чисто вимальовуються на білому чолі, на яке русяве, шовковисте, безладно розсипане волосся кидає тінь, що її не посоромився б не тільки містер Гарвей, а й інший художник — на прізвище Рембрандт.

Дівчина нагадує водночас Попелюшку й Гретхен¹. Поза, в якій вона сидить, притулившись до Орсо, виявляє характер несміливий і нерішучий, що потребує опіки.

На цій тоненькій постаті чудно виглядає циркове убрання — газова спідничка, вишивана срібними блискітками й така коротенька, що не прикриває навіть колін, та рожеве трико.

Сидячи отак в смузї золотавого світла, на глибокому темному тлі, дівчинка здається якимось втіленням саява й прозорості, і разом з тим вона гостро контрастує з могутньою квадратною постаттю хлопця.

Орсо вдягнений у тілесного кольору трико, і здалека ввижається, ніби він голий. Той же самий промінь освітлює його непропорційно широкі плечі, надто опуклі груди, запалий живіт і дуже короткі, як на такий довгий тулуб, ноги. Ці могутні форми ніби нашвидку витесані сокирою. Хлопець має всі риси циркового атлета, але гіперболізовані до такої міри, що вони вже стають карикатурними. До того ж Орсо незугарний. Часом, коли він підіймає голову, видно обличчя з правильними, навіть дуже правильними рисами, але якимись застиглими, і теж наче

---

¹ Гретхен (нім.) — красуня дівчина з драми «Фауст», написаної славнозвісним німецьким поетом Гете (1749—1832).

витесаними сокирою. Низьке чоло й, напевне, успадковане від матері-індіанки чорне волосся, що падає аж на ніс, надає йому похмурого, грізного вигляду. Він схожий водночас на бика й на ведмедя і здається втіленням страхітної, злої сили. І справді, Орсо недобрий.

Коли Дженні проходить біля стайні, коні повертають до неї голову й, дивлячись розумними очима, тихенько іржуть, ніби хочуть сказати: «Як ся маєш, люба?», але побачивши Орсо, ті коні аж присідають від страху. Це хлопець відлюдний, буркотливий і похмурий. Негри, які виконують у цирку пана Гірша обов'язки конюхів, клоунів, музикантів і канатоходців, не люблять його й дошкуляють, як тільки можуть, і через те, що він — метис, виявляють свою зневагу цілком одверто. Директор, який, чесно кажучи, не дуже ризикує, ставлячи сто доларів проти кожного, хто схоче з ним поборотися, ненавидить Орсо й боїться водночас, так само як, приміром, приборкувач звірів боїться лева, тобто шмагає його за кожну дрібничку.

Пан Гірш вважає, що як він не битиме хлопця, то хлопець колись відлупцює його, і взагалі пан Гірш додержується принципів однієї старої креолки, котра биття вважала за покарання, а небиття — за нагороду.

Ось такий Орсо. З деякого часу він став добріший, бо дуже полюбив маленьку Дженні. Це сталося рік тому, коли хлопець доглядав у цирку звірів і саме чистив клітку ягуара. Звір несподівано вистромив лапу з клітки й досить тяжко поранив його в голову.

Тоді атлет кинувся в клітку, й із страшної боротьби між ним і звіром живий вийшов тільки він. Але ягуар так тяжко його покалічив, що Орсо зомлів, а потім довго хворів, бо директор до того ж ще й люто відшмагав його за зламаний хребет ягуара.

Коли Орсо хворів, Дженні доглядала його, як могла, перев'язувала рани, бо не було кому це робити, а вільними хвилинами, сидячи біля нього, читала йому «добру книжку», де говорилося про любов, прощення й милосердя — речі, про які ніколи не було мови в цирку пана Гірша.

Орсо, слухаючи цю книжку, довго й напружено міркував і, нарешті, дійшов висновку, що якби в цирку все було, як у цій книжці, то й сам він не був би такий лихий. Орсо думав також, що тоді б його не били і може б навіть знайшовся хтось, що зміг би його полюбити. Але хто? Не негри ж і не пан Гірш. Можливо, мала Дженні, голос якої звучить так солодко, наче голос маукавіса¹.

Внаслідок цих думок Орсо одного вечора гірко заплакав, почав цілувати маленькі ручки Дженні й з того часу дуже її полюбив.

Тепер, під час вечірніх вистав, коли дівчинка мчала конем, він зав-

---

¹ Маукавіс — співочий птах.

жди стояв на арені й стежив за нею стурбованими очима. Підставляючи заклеєні папером обручі, Орсо всміхався Дженні, а коли під звуки пісні «Ах, близько смерті!», на превеликий страх глядачам, носив її на вершечку довгої тички, то дуже боявся й сам. Він добре знав, що коли Дженні впаде, в цирку вже не залишиться нікого з «доброї книжки», й тому не зводив з неї очей, а його тривожні рухи ще поглиблювали гостроту видовища. Потім, коли, викликані бурею оплесків, вони вибігали вдвох на арену, Орсо завжди висував Дженні наперед, щоб їй перепало більше оплесків, а сам мурмотів від радості. Цей нелюд міг розмовляти тільки з Дженні, тільки їй одній розкривав своє серце. Він ненавидів цирк і пана Гірша, який був зовсім інший, ніж люди з «доброї книжки». Щось завжди вабило хлопця за далекі обрії, в ліси й степи. Коли цирковій трупі в її постійних мандрах траплялося проїжджати пустельними степами, в Орсо прокидалися такі інстинкти, що, певне, оживають у прирученому вовкові, коли той уперше побачить ліс. Ці нахили Орсо, мабуть, успадкував не тільки від матері, бо його білий батько був теж мандрівним мисливцем.

У своїх прагненнях Орсо признавався лише малій Дженні. Водночас він розповідав їй, як живуть люди в пустелі. Здебільшого це були його здогади, але дещо він знав і від степових мисливців, які інколи заходили до цирку: вони постачали пану Гіршу диких звірів, а часом і пробували добути оті сто доларів, які директор обіцяв тому, хто поборе Орсо.

Маленька Дженні слухала ці індіанські мрії й здогади, широко розкривши свої блакитні очі й глибоко замислившись. Адже Орсо ніколи не вирушав у пустелю сам: вона завжди була з ним, і як же їм було добре вдвох! Щодня вони бачили щось нове, вже мали в пустелі своє господарство, отож над цим усім треба було добре поміркувати.

От і зараз вони сидять удвох і розмовляють — замість робити репетицію нових стрибків. Кінь стоїть на арені й нудиться.

Маленька Дженні, притулившись до плеча Орсо, втупила замислені очі в простір, завзято похитує ніжками і напружено міркує, як воно буде в пустелі, а інколи кидає Орсо запитання, щоб дізнатися про якусь дрібничку.

- А де ж там жити? — питає вона, поглядаючи на свого товариша.
- Там повно дубів. Береш сокиру і будуєш дім.
- Гарзд! — каже Дженні. — А поки збудуєш?
- Там завжди тепло. Грізлі-Кіллер казав, що там дуже тепло.

Дженні починає ще дужче хитати ніжками, на ознаку того, що коли там тепло, то їй вже більш нічого й не треба: але за хвилину замислюється знову. В неї у цирку є улюблений песик, який зветься «пан пес», і кіт, який зветься «пан кіт»: її дуже цікавить їхня доля.

- А пан пес і пан кіт підуть з нами?

— Підуть! — відповідає Орсо і мурмотить з радощів.

— Візьмемо з собою й «добру книжку».

— Візьмемо,— згоджується Орсо й мурмотить ще голосніше.

— Гаразд, — щебече дівчинка. — Пан кіт ловитиме нам пташок, а пан пес гавкатиме, якщо схоче до нас прийти хтось лихий: ти будеш чоловік, а я — твоя дружина, вони будуть наші діти.

Орсо щасливий до такої міри, що не може навіть мурмотіти, а Дженні вголос міркує далі:

— І пана Гірша не буде, і цирку не буде, й робити нічого не буде: от і все!.. Але ні! — додає вона за хвилину,— «добра книжка» каже, що треба працювати. Отож я часом скакатиму крізь обручі — крізь один обруч, крізь два обручі, три й чотири...

Дженні, мабуть, не уявляє собі іншої праці, окрім стрибання крізь обручі.

За хвилину вона запитує знову:

— Орсо, а я справді завжди буду з тобою?

— Так, Джі, я тебе дуже люблю!

Обличчя йому ясніє, коли він це каже, і стає майже гарним.

Але Орсо й сам не знає, як кохає цю маленьку, золотоволосу голівку.

Любить, як пес свою господиню. В усьому світі в нього тільки й є вона, Дженні. Щоправда, біля неї він виглядає мов казкова потвора, але що це йому шкодить? Нічого!

— Джі,— каже хлопець за хвилину,— слухай, що я тобі скажу.

Дженні, яка була підвелася, щоб глянути на коня, стає навколішки перед Орсо й, щоб не проминути жодного слова, спирається ліктем на його коліна й, поклавши підборіддя на руки та відкинувши назад голівку, слухає.

Але цієї миті, на лихо дітям, на арену виходить «артист бича» — і до того ж у дуже поганому настрої, бо репетиція з левом остаточно провалилась.

Полисїлий від старості звір, який хотів тільки одного — щоб йому нарешті дали святий спокій — не мав наміру кидатися на «артиста» — й під ударами бича тільки ховався в глиб клітки.

Директор з розпачем думав, що коли цей миролюбний настрій у лева триватиме до вечора, «виступ з бичем» може луснути, тому що бити лева, який одвертається од тебе, — таке ж нескладне мистецтво, як їсти рака з хвоста.

Настрій директора ще погіршав, коли негр, який продавав квитки на галерку, доповів йому, що кагуїлли, напевне, вже пропили всі гроші, одержані за збирання винограду, бо хоч і приходять юрбами до каси, але здебільшого пропонують замість грошей за квитки свої ковдри або жінок, переважно старих.

Брак грошей у кагуїллів — чимала втрата для «артиста бича». Він розраховує на аншлаґ, а без галерки про аншлаґ нема чого й думати. Отож директор у цю хвилину бажав тільки одного — щоб в усіх індіанців була одна спина і щоб він міг дати на цій спині концерт бичем, на очах в усього Анагейма.

В такому настрої він вийшов на арену й, побачивши коня, який з нудьгуючим виглядом стояв біля бар'єра, мало не луснув від злості.

Де ж могли бути Орсо й Дженні? Наставивши козирком долоню, щоб світло, пробиваючись крізь полотно, не сліпило йому очі, директор став вдивлятися в глиб цирку й зараз же побачив у світляній смузі Орсо, а поруч — Дженні, яка стояла перед ним на колінах.

Від такого видовища директор ляснув бичем по піску арени.

— Орсо!

Грім, ударивши в обох дітей, не міг би дужче перелякати їх. Орсо схопився на ноги й помчав униз тісним проходом між лавками, з поспіхом тварини, яка біжить на поклик свого хазяїна. Слідом за ним з широко розкритими від жаху очима йшла маленька Дженні, хапаючись дорогою за лавки.

Орсо спустився на арену й зупинився біля бар'єра, похмурий і мовчазний. Тьмяне світло, падаючи згори, чітко окреслювало його могутню постать на коротких ногах.

— Ближче! — захрилим голосом вигукнув директор, і кінець його бича зловісно заворушився на піску, мов хвіст тигра, який чигає на здобич.

Орсо ступив кілька кроків уперед; деякий час обидва дивилися один одному в очі. В директора — вираз справжнього приборкувача, який зайшов у клітку з наміром добре відшмагати звіра, але водночас боїться й пильно стежить за ним.

Проте лють бере гору над обережністю. Тонкі директорові ноги в штанях з лосячої шкіри та у високих чоботях аж підскакують з гніву.

Вгорі, між лавками, Дженні дивиться на них, мов сарна на двох рисів.

— Волоцюга!.. Гицель! Бездомний пес! — шепоче директор.

Бич з блискавичною швидкістю описав коло, засвітив і вдарив. Орсо стиха заскиглив і ступив уперед, але другий удар зупинив його на місці, за ним третій, четвертий, десятий...

Концерт розпочався, хоч глядачів іще не було. Піднесена рука «великого артиста» майже зовсім не ворушилася, крутилась тільки долоня, наче деталь якоїсь машини на гвинтах, і кожен її рух озивався ударом по тілу Орсо. Здавалося, батіг чи швидше його отруйний кінець, наповнював усю просторінь між атлетом і директором, який, поступово збуджуючись, упав у справжнє артистичне натхнення. Маестро буквально

імпровізував. Бич, мигочучи в повітрі, вже двічі залишив криваві сліди на шії атлета, які ввечері доведеться замаскувати пудрою.

Орсо кінець кінцем замовк. За кожним ударом він ступав уперед, директор — назад. Таким робом вони обійшли всю арену. Аж тут директор почав задкувати, достоту, як приборкувач з клітки, й, нарешті, зник біля входу до стайні.

Відступаючи з ацени, директор кинув погляд на Дженні.

— На коня! — гукнув він. — Розрахуємось потім.

Ще не відлунав його голос, як біла спідничка майнула в повітрі, і Дженні мавпеням стрибнула коневі на спину. Директор зник за завісою, а кінь почав скакати навколо ацени, час від часу лунко гупаючи копитами в бар'єр.

— Гоп! Гоп! — тоненьким голоском вигукувала Дженні. — Гоп! Гоп! — але крізь це «гоп! гоп!» пробивалося ридання. Кінь біг чимраз швидше й гупав копитами, нахиляючи голову.

Стоячи на сідлі, щільно притуливши ніжки одна до одної, дівчинка, здавалось, ледве торкалася сідла кінчиками пальців; голі рожеві рученята рвучкими рухами втримували рівновагу; відкинута назад струменем повітря волосся й циркова газова спідничка мчали за її легкою поштаттю. Вона була схожа на птаха в повітрі.

— Гоп! Гоп! — ще раз вигукнула Дженні. Але сльози туманили їй очі, й дівчинка мусила відкинути назад голову, щоб бачити хоч що-небудь.

Від швидкого бігу коня в неї паморочилася голова; нагромаджені амфітеатром лавки, стіни й арена почали кружляти навколо неї. Дженні похитнулася раз, другий — і, нарешті, впала в обійми Орсо.

— Орсо! Ой Орсо! — вигукнула дівчинка, ридаючи.

— Що з тобою, Джі! — шепотів хлопець. — Чого ти плачеш? Не плач, Джі! Мені не дуже боляче, справді, не дуже.

Дженні закинула йому обидві руки на шию й почала цілувати його в щоки. Все її тіло тремтіло від хвилювання, плач ставав спазматичним.

— Орсо! Орсо! — повторювала дівчинка, не можучи вимовити й слова, а руки її конвульсійно стискалися навколо могутньої шії.

Якби набили її саму, вона не могла б плакати дужче; кінець кінцем Орсо став обіймати її й потішати. Забувши про власний біль, він схопив малу на руки й притиснув до серця, шепочучи:

— Нічого в мене вже не болить! Коли ти зі мною, мені так добре... Дженні! Дженні!

Тим часом директор ходив по стайні й аж пінився від люті. В його серці кипіли ревності. Він бачив дівчинку на колінах перед Орсо й подумав, що вона, певне, закохана в нього. Отож «артист» прагнув помститися. Йому кортіло відшмагати Дженні, боляче відшмагати, й це бажання нарешті перемогло. За хвилину директор гукнув на неї.

Дженні одразу вирвалася з рук Орсо й миттю зникла в темному коридорчику, який вів до стайні. Орсо був наче в тумані, бо замість іти слідом за Дженні, хистким кроком підійшов до лави й, опустившись на неї, почав тяжко дихати.

Дженні, вбігши в стайню, спершу не побачила нікого, бо тут було ще темніше, ніж на арені. Але побоюючись, щоб її не звинуватили у невиконанні наказу, повторювала тихим, переляканим голосом:

— Я вже тут, пане, я вже тут!

У цю хвилину директорова рука стиснула її маленьку ручку, й хрипкий голос промовив:

— Come! ¹

Якби він гнівався або гримав, це злякало б її менше, ніж мовчання, з яким він повів її до гардеробної кімнати. Перехиляючись назад і що-сили впираючись у підлогу ніжками, Дженні повторювала швидко-швидко:

— Містере Гірш! Мій дорогий, любий! Ніколи більш не буду, ніколи!..

Але він силоміць втягнув її в довгу комору, де містився склад циркових костюмів, і замкнув двері на ключ.

Дженні кинулась на коліна. Звівши блакитні очі вгору, згорнувши рученята на грудях, тремтячи всім тілом і заливаючись слізьми, вона намагалася вблагати директора, але він, знявши із стіни різку, тільки мовив у відповідь:

— Лягай!

Дженні розпачливо обхопила його ноги. Вона майже вмирала від страху. Кожен нерв у ній тремтів, мов напнута струна. Але даремно вона тулила бліді губки до блискучо наваксованих чобіт. Жах та благання дівчинки немов ще дужче розлютували директора. Схопивши Дженні за поясок спіднички, від кинув її на купу убрань, яка лежала на столі, й ударив.

— Орсо! Орсо! — залементувала дівчинка.

Цієї хвилини двері затремтіли на завісах, затріщали з гори й до низу, й ціла ступка, виламана з велетенською силою, з гуркотом упала на підлогу.

В дверях стояв Орсо.

Різка випала з рук «артиста», обличчя в нього сплотніло, наче в мерця, бо Орсо був страшний. Очі закотилися під лоба, так, що видно було самі білки, широкі губи вкрилися піною, голова була по-бичачому похилена вперед, а все тіло напружилось, мов для стрибка.

— Геть! — гримнув директор, намагаючись вереском побороти страх.

---

¹ Come (англ.) — ходи.

Але греблю вже прорвало. Орсо, який досі, мов слухняний пес, коврявся кожному рухові директора, цього разу не відступив. Він тільки нижче нахилив голову й став зловісно підступати до «артиста бича», розправляючи свої залізні м'язи.

— Рятуйте! Рятуйте! — заверещав «артист».

Його почули.

Четверо здоровезних негрів щодуху примчали із стайні й зразу ж кинулися на Орсо. Почалася страшна боротьба, до якої директор придивлявся, клацаючи зубами. Довгий час видко було лише купу переплетених тіл, що конвульсійно звивалися на підлозі; в мертвій тиші чулося хрипіння й свистячий подих. Та от один з негрів, викинутий з нелюдською силою з цієї безформної маси, мелькнув у повітрі й упав поруч з директором, з глухим стуком грюкнувши головою об підлогу; за ним полетів другий, і, нарешті, над клубком переплетених тіл підвівся Орсо, ще страшніший, ніж досі, закривавлений, з наїженим волоссям.

Деякий час він придушував коліними двох зомлілих негрів. Потім підвівся й знову пішов до директора.

«Артист» заплющив очі.

Тут він відчув, що ноги його відриваються від землі, що він летить у повітрі, а потім вже нічого не відчував, бо, гепнувши всім тілом об уцілілу стулку дверей, непритомний звалився долі.

Орсо витер піт і кров з обличчя й підійшов до Дженні.

— Ходім! — мовив він коротко, взявши дівчинку за руку.

Вони пішли. Все місто досі ходило слідком за фургоном та за машиною, яка награвала «Янкі Дудль» — отож біля цирку не було нікого. Тільки папуги, гойдаючись в обручах, сповнювали криком повітря.

Діти, тримаючись за руки, рушили навпростець — туди, де в кінці вулиці здаля видно було неосяжні поля, порослі кактусами. Мовчки минули заховані в тіні евкаліптів будинки, потім скотобійню, біля якої кружляли тисячі червонокрилих шпаків, перескочили через велику зрошувальну канаву, пройшли гайок апельсинових дерев і, вибравшись з нього, опинилися серед кактусів.

Це вже була пустеля.

Навколо, скільки сягало око, чимраз вище громадились колючі рослини; переплетене листя, що виростало одне з одного, заступало дорогу, хапаючи своїми колючками Дженні за спідничку. Часом кактуси здіймалися так високо, що діти були наче в лісі — такому, де ніхто не зміг би їх знайти. Отож вони йшли, звертаючи то праворуч, то ліворуч, аби тільки зайти якомога далі.

Там, де піраміди кактусів були нижчі, на краечку обрію видко було блакитні гори Санта-Анна.

Втікачі прямували до гір. Спека була страшенна. Попеляста сара-

на цвірчала в кущах; сонячне проміння потоками лилось на землю; пересохлий ґрунт рябів сіткою розколин, навіть нерухоме листя кактусів, здавалось, м'якло від спеки, а напівзів'ялі квіти звисали долі. Діти йшли мовчки, замислені. Та навколо було стільки нового, що незабаром обое цілком захопилися враженнями, забули навіть про втому. Дженні перебігала очима з однієї рослини на іншу або допитливо заглядала в хащу кактусів, вряди-годи тихо запитуючи свого товариша:

— Оце така пустеля, Орсо?

Але ця пустеля зовсім не була порожня. Здалека долинали голоси півників куріпок, а навколо розлягалось дивовижне ляскання, цмокання, бурчання — одне слово, найрізноманітніші голоси малих звірят, які жили серед кактусів.

Інколи схоплювався цілий табунець куріпок, якісь чубаті бігуни тікали пішки на довгих ніжках, чорні гоффери пірнали в землю, побачивши дітей; зайці й кролі скакали в усі боки.

Ховрашки, які на задніх лапках сиділи біля своїх нір, скидалися на статечних німецьких фермерів, що вийшли постояти біля хати.

Трохи відпочивши, діти пішли далі. Дженні захотілося їсти, але Орсо, в якому прокинулася індіанська винахідливість, зарадив лихові, нарвавши плодів кактуса.

Їх було тут безліч, вони росли на листках, отак, як квіти. Оббираючи їх, діти покололи пальці об тонесенькі, мов волосинки, колючки, але плоди припали їм до смаку. Солодкі й кислі водночас, вони вгамували і голод, і спрагу.

Пустеля нагодувала дітей, як мати; підживившись, вони змогли йти далі. Кактуси громадились дедалі вище, можна сказати, що вони росли один у одного на голові.

Помалу ґрунт почав здійматися вгору. Ще раз обернувшись з пагорка, діти побачили Анагейм, який наче танув у далині, оловитий тремтливим сріблястим серпанком. Де стояв цирк — вже не можна було вгадати.

Але діти без перепочинку прямували до гір, які позначались на обрії дедалі чіткіше. Місцевість потроху змінилася. Між кактусами вже траплялися окремі кущі й навіть дерева. Починалася лісова частина підгір'я Санта-Анна. Орсо виламав невелике деревце й, пообривавши з нього гілки, зробив собі палицю, яка в його руках могла стати страшною зброєю. Інстинкт індіанця підказав йому, що в горах краще мати хоч палицю, ніж іти голіруч, тим паче, що сонце вже поволі хилилося до заходу. Його великий вогненний щит скотився кудись за Анагейм і помалу втонув у океані. За хвилину сонячний щит зник, але на заході жевріли червоні, золоті й жовтогарячі смуги, схожі на довгі стрічки, розкидані в небі. Гори жаріли в цьому сяйві, кактуси набирали фантастичних форм — то людей, то звірів. Дженні страшенно втомилася, її

хилило в сон, але обоє, не зупиняючись, поспішали до гір, самі не знаючи чому.

Незабаром вони побачили скелі й, діставшись до них, знайшли струмок. Напилися води й рушили вздовж річища.

Скелі, які досі траплялися лише зрідка, тепер тяглися щільним муром, який здіймався чимраз вище. Нарешті діти ввійшли в каньйон, або ущелину.

Призахідні заграви згасали; дедалі густіший присмерк огортав землю. Подекуди, там, де ліани перекидалися з берега на берег, утворюючи над струмком щільне склепіння,— ставало зовсім темно й моторошно. Чути було, як на горі шумлять дерева, яких знизу не видно. Орсо догадався, що це ліс, де, певне, водилися дикі звірі. Часом звідти долинали різні підозрілі голоси, а коли запала ніч — вже добре чути було хрипке гарчання рисів, виття ягуарів і плаксиве скиглення койотів.

— Ти боїшся, Джі? — раз у раз питав Орсо.

— Ні! — хоробро відповідала дівчинка.

Але вона вже була дуже втомлена й не могла йти далі, отож Орсо взяв її на руки й поніс. Він уперто йшов уперед, сподіваючись, що натрапить на якогось скватера або на мексиканські намети. Часом йому ввижалося, ніби він бачить в далині палаючі очі якогось звіра. Тоді однією рукою Орсо тулив до грудей Дженні, яка вже спала, а другою міцніше стискав свою палицю. Він теж страшенно втомився. Сили починали йому зраджувати. Страшенно важко було нести Дженні на лівій руці, адже правицю треба було мати вільну для оборони. Часом Орсо зупинився й зводив подих, а тоді знов ішов далі. Раптом хлопець став пильно прислухатися. Йому здалося, наче він чує калатання дзвоників, які скватери прив'язували на ніч на шиї коровам і козам. Прискоривши кроки, Орсо дійшов до закруту струмка. Калатання дзвоників лунало чимраз дужче, нарешті до нього приєдналося ще й гавкання собаки. Хлопець був певен, що поблизу є якась людська оселя. Це було саме вчасно — Орсо неймовірно виснажився за цей день і ледве міг йти.

Минувши ще один закрут, Орсо побачив світло; тепер його пильні очі почали розрізняти вогнище, прив'язаного до дерева собаку, який щосили рвався й гавкав, і, нарешті, чоловіка, що сидів біля вогню.

Тут Орсо вирішив збудити Дженні.

— Джі! — гукнув він, — прокинься! Зараз будемо їсти.

— Що це? — сонно запитала дівчинка. — Де ми?

— В пустелі.

Дженні остаточно прокинулась.

— А що то за світло?

— Там живе якийсь чоловік. Ми будемо їсти.

Бідолашний Орсо був дуже голодний.

Тим часом вони підійшли зовсім близько до вогнища. Пес гавкав,

аж захлинався. Старий чоловік, який сидів біля вогню, почав вдивлятися у темряву. За хвилину він запитав:

— Хто там?

— Це ми... — відповіла тоненьким голоском Дженні,— і нам дуже хочеться їсти.

— Підійдіть сюди! — наказав старий.

Діти вийшли з-за скелі, яка вкривала їх своєю тінню, й стали біля вогню, тримаючись за руки.

Старий глянув на них здивованими очима, з його уст мимоволі вихлопалося:

— Що це?

Він побачив видовище, яке в безлюдних горах Санта-Анна могло здивувати кожного.

Орсо й Дженні були вдягнені в циркові костюми. Гарненька дівчинка, в рожевому трико й короткій спідничці, зненацька з'явившись біля вогню, виглядала, мов казкова фея. За нею стояв хлопець, незвичайної квадратної будови, теж одягнений у трико тілесного кольору, з-під якого, мов суки на дубі, випинались м'язи.

Старий скватер дивився на них широко розплющеними очима.

— Хто ви такі? — запитав він.

Маленька жінка, явно розраховуючи більш на свою красномовність, почала щебетати:

— Ми з цирку, любий пане! Пан Гірш дуже набив Орсо, а потім хотів бити мене. Тоді Орсо мене відборонив і набив пана Гірша й ще чотирьох негрів, а потім ми втекли в пустелю й ішли довго між кактусами, і потім Орсо мене ніс, аж поки ми прийшли сюди. Нам дуже хочеться їсти.

Обличчя старого помалу проясніло; очі його з лагідним батьківським виразом зупинилися на чарівній дівчинці, яка поспішала, намагаючись розповісти все одним духом.

— Як тебе звуть, мала? — запитав він.

— Дженні.

— Я радий бачити тебе, Дженні! І тебе, Орсо! Я рідко бачу людей. Іди до мене, Дженні.

Дівчинка, не міркуючи довго, закинула свої голі рученята на шию старому й міцно його поцілувала.

— А пан Гірш нас тут не знайде? — запитала вона, відірвавши свої свіжі рожеві губенята від зів'ялого обличчя скватера.

— Кулю він знайде! — відповів той і за хвилину додав: — Кажете, вам хочеться їсти?

— Ой, дуже!

Скватер трохи пошпортався в попелі й витяг звідти чудовий оленячий окіст, пахощі якого полинули навколо. Всі почали їсти.

Ніч була розкішна. В небі, високо над ущелиною зійшов місяць, у хаші солодко виспівували маукавіси, вогонь весело гудів, і Орсо почав мурмотіти з радощів. Він і Дженні їли, мов зголоднілі вовки. Тільки старий скватер не міг їсти — коли він поглядав на Дженні, в очах його чомусь блищали сльози.

Може, він колись мав дітей, а може, просто рідко бачив людей в пустельних горах...

. . . . .

З того часу всі троє стали жити разом.

САХЕМ

В місті Антилопі, розташованому над річкою тієї ж самої назви, в штаті Техас, усі старі й малі поспішали на циркову виставу. Захоплення громадян Антилопи було тим більше, що це ж уперше, відколи існувало місто, завітав сюди цирк, де були й танцюристи, й співаки, і канатоходці. Місто Антилопа — зовсім молоде. Ще п'ятнадцять років тому тут не тільки не стояло жодного будинку, а й в усій околиці не можна було зустріти жодної білої людини. Тоді, в розгалуженні річки, на тому самому місці, де зараз розташована Антилопа, стояло індіанське селище, яке звалось Чіаватта.

Це була столиця племені Чорних Змій, які свого часу так дошкулили німецьким колоністам трьох селищ — Берліна, Грюнденау й Гармонії, що ті вже далі не могли витримати. Індіанці, щоправда, лише захищали свою територію, яку уряд штату Техас закріпив за ними врочи-стими трактатами, але хіба це обходило німецьких колоністів? Певне було лише одне: колоністи відбирали в Чорних Змій землю, воду й повітря, а натомість приносили їм цивілізацію. Та червоношкірі дякували білим за те у свій спосіб — тобто здирали з них скальпи. Таке станови-

ще не могло тривати довго. Отож чотириста колоністів з Берліна, Грюнденау й Гармонії зібралися однієї місячної ночі громадою й, покликавши на допомогу мексиканців з Ля Ора, напали на сплячу Чіаватту. Успіх цієї святої справи був нечуваний. Чіаватту спалили, а мешканців її — від дідів до немовлят — вирізали впень. Уціліли тільки невеличкі загони воїнів, які саме пішли на полювання. З мешканців селища не залишилось нікого, головне тому, що воно лежало в розгалуженні ріки, котра саме розлилася, як це завжди буває навесні, й оточила селище неосяжними водними просторами. Та якраз оце розташування Чіаватти, що занастало індіанців, припало до смаку німцям. Звідси погано тікати, але добре захищатися.

І тому з Берліна, Грюнденау й Гармонії негайно ж почали переселятися колоністи. І незабаром на місці дикої Чіаватти виникла цивілізована Антилопа. Через п'ять років тут було вже дві тисячі мешканців.

На шостий рік на протилежному березі річки знайшли поклади живого срібла. Тут негайно виникли копальні, і через те кількість мешканців Антилопи подвоїлася.

На сьомий рік на міському майдані за славнозвісним «законом Лінча» повісили останніх дев'ятнадцятьох воїнів з племені Чорних Змій, яких схопили неподалік у Лісі Вмерлих, і відтоді ніщо вже не перешкоджало розвитку Антилопи. В місті виходило дві газети і один журнал «Монтагсревю».

Залізнична колія з'єднувала Антилопу з Ріо-дель-Норте й Сан-Антоніо; на вулиці Опунція-Гассе містилися три школи, й серед них одна вища. На майдані, де повішено останніх Чорних Змій, збудували філантропічний заклад; пастори в церквах щонеділі навчали своїх парафіян любові до ближніх, пошани до чужої власності й інших чеснот, потрібних цивілізованому суспільству; один проїжджий лектор прочитав навіть у ратуші лекцію «Про право нації».

Багатші мешканці вже почали подейкувати про заснування університету. На це міг би дати кошти й уряд штату. Жителям Антилопи взагалі щастило. Торгівля живим сріблом, апельсинами, ячменем і вином давала їм добрі прибутки. Антилопці були чесні, працьовиті, ощадливі, педантичні, товсті. Той, хто приїхав би тепер до Антилопи, де вже мешкало кільканадцять тисяч людей, навряд чи впізнав би в місцевих багатіях тих безжалісних загарбників, які п'ятнадцять років тому спалили Чіаватту. Вдень вони працювали в своїх крамницях, майстернях, конторах, а вечори збували в пивниці «Під золотим сонцем» на вулиці Гримучих Змій. Слухаючи ці трохи повільні, гаркаві голоси, оці «Mahlzeit! Mahlzeit!»¹, флегматичні: «Nun ja wissen sie, Herr Müller, ist das

---

¹ Mahlzeit! (нім.) — смачного!

aber möglich?»¹, цокання пивних кухлів, ляпання шумовиння, хлюпнутого на підлогу, спостерігаючи спокій і повільність німецьких міщан, дивлячись на їхні філістерські, гладкі обличчя, на їхні риб'ячі очі, можна б подумати, що сидиш у якійсь пивниці в Берліні або Мюнхені, а не на згарищі Чіаватти. Але в місті вже було «ganz gemütlich»², і про пожарище ніхто й не думав.

Отож цього вечора мешканці Антилопи поспішали до цирку: поперше, тому, що після ретельної праці розвага — річ така ж приємна, як і корисна; по-друге, тому, що в місті всі пишалися з приїзду цієї циркової трупи. Відомо, що цирку абикуди не приїздять, отож прибуття трупи шановного містера Діна збільшувало велич і славу Антилопи. Була, однак, і третя, може, найважливіша причина загального зацікавлення.

Ось що стояло в другому пункті циркової програми: «*Прогулянку по дроту, напнутому на височині п'ятнадцяти метрів над землею (в супроводі музики) здійснить славнозвісний акробат Червоний Яструб, сахем (вождь) Чорних Змій, останній нащадок королів, єдиний, хто залишився живий з усього племені: 1. Прогулянка. 2. Стрибки антилопи. 3. Танок і пісня смерті*».

Вже де-де, а в Антилопі цей сахем міг таки й справді викликати величезну цікавість.

Шановний містер Дін оповідав за чаркою в пивниці «Під золотим сонцем», що п'ятнадцять років тому, їдучи до Санта-Фе, він знайшов на Плянос-де-Торнадо ледве живого старого індіанця з десятирічним хлопчиком. Старий тут-таки вмер від ран та виснаження, але перед смертю встиг розповісти, що цей хлопчик — син убитого вождя Чорних Змій і спадкоємець його титулу.

Трупа дала притулок сироті, й згодом він став її найкращим акробатом.

Але містер Дін лише в пивниці «Під золотим сонцем» довідався, що Антилопа була колись Чіаваттою, отож славний канатоходець виступатиме, так би мовити, на могилах своїх батьків. Цей факт викликав у директора чудовий настрій, бо тепер він вже напевне міг розраховувати на світовий атракціон, аби тільки йому пощастило добре використати несподіваний ефект.

Звісно, всі мешканці Антилопи один поперед одного сунули до цирку, з єдиним бажанням — показати останнього з Чорних Змій своїм привезеним з Європи дружинам і синам, що ніколи не бачили живих індіанців, і сказати: «Дивіться, ось таких ми вирізали впень п'ятнадцять років тому!»

---

¹ Nun ja wissen sie, Herr Müller, ist das aber möglich? (нім.) — Ну, знаєте, пане Мюллер, невже це можливо?

² Ganz gemütlich (нім.) — цілком затишно.

— «Ach, Herr Jeh»¹.

Як приємно почути такий вигук подиву з уст Амальхен і малого Фріца!

В усьому місті тільки й чути було: «Сахем, сахем!».

Діти вже з самого ранку заглядали крізь шпари в дошках цирку, на їхніх личках відбивалися водночас зацікавлення й подив. Старшенькі хлоп'ята, в яких збудився войовничий дух, повертаючись із школи, раптом, самі не знаючи чому, починали грізно марширувати.

Восьма година вечора! Чудова, погожа, зоряна ніч. Вітерець приносить з-за міста пахощі апельсинових гаїв, які змішуються на вулицях з пахощами солоду. В цирку палає яскраве світло. Величезні смолоскипи горять і чадять кіптявою біля головного входу. Теплий подув похищує султани диму; язики вогню освітлюють темні контури будівлі. Це щойно збудований круглий дерев'яний балаган, з гостроверхим дахом та зірчастим американським прапором на вершечку.

Біля брами — величезна юрба глядачів, які не могли дістати або не мали за що придбати квитка. Всі з зацікавленням роздивляються вози, на яких приїхала трупа, милуються величезною завісою біля головного входу, де змальовано битву білих з червоношкірими. Коли завіса відхиляється, видно освітлений буфет і столи із скляними кухлями.

Та от завісу відсунуто зовсім, і юрба рине в цирк. Проходи між лавками застугонили від людських кроків, і незабаром темна, рухлива маса затоплює всі місця знизу й догори. В цирку ясно, мов удень, бо хоч до нього й не встигли підвести газ для освітлення, але велика люстра, де горить п'ятдесят гасових ламп, заливає арену й глядачів потоками світла.

В цьому світлі видно відкинуті назад опасисті, з жирними підборіддями голови любителів пива, молоді жіночі обличчя й гарненькі здивовані личка дітей з витріщеними від цікавості оченятами.

В усіх глядачів однаковий вираз чекання й дурнуватою задоволення, як це завжди буває в цирку.

Хоч навколо стоїть гамір розмов, перериваний вигуками: «Frisch Wasser! Frisch Bier!»² — знати, що кожен з нетерпінням чекає початку.

Нарешті лунає дзвінок. Шість конюхів у високих чоботях шикуються двома шеренгами — від виходу на арену й до стайні. Між цими двома рядами на арену вилітає баский кінь без вуздечки й сідла, а на ньому — хмарка мусліну, тюлю й стрічок: танцюристка Ліна!

¹ Ach, Herr Jeh (нім.) — Ах, господи Ісусе!

² Frisch Wasser! Frisch Bier! (нім.) — Свіжа вода! Свіже пиво!

Вона починає гарцювати навколо арени під звуки музики. Ця Ліна така гарна, що молода Матільда, донька пивовара з Опунція-Гассе, стурбовано нахиляється до вуха молодого крамаря Флосса з тієї ж вулиці й стиха запитує, чи він її ще любить. Тим часом кінь мчить галопом і сопе, як локомотив; ляскають бичі, кілька клоунів, що вибігли слідом за танцюристкою, верещать і ляпають один одного по обличчях. Танцюристка миготить, як блискавиця; сиплються оплески.

Яка чудова вистава! Але перший номер закінчується дуже швидко; зараз почнеться другий номер.

— Сахем! Сахем! — лунає з вуст до вуст. На клоунів, які й досі обмінюються ляпасами, ніхто вже не звертає уваги. Тим часом конюхи виносять на арену височезні козла, понад десять метрів заввишки, й ставлять їх з обох боків арени. Музика перестає грати «Янкі Дудль» і починає похмуру арію Командора з «Дон-Жуана». Конюхи натягають між козлами дротину. Раптом біля входу злітає вгору сніп червоного бенгальського вогню й заливає всю арену кривавим блиском. Зараз в його сядві з'явиться страхітний сахем, останній з Чорних Змій! Але що це?.. На арену виходить не сахем, а сам директор трупи, шановний містер Дін. Вклоняючись, він звертається до публіки й просить «ласкавих і шановних джентльменів та прекрасних і так само шановних леді поводитись надзвичайно спокійно, утримуватись від оплесків і зберігати цілковиту тишу, бо вождь страшенно роздратований і ще дикіший, ніж завжди».

Ці слова справляють величезне враження — і дивна річ! — ті ж самі шановні бюргери з Антілопи, які п'ятнадцять років тому вирізали впень усіх мешканців Чіаватти, шуляться зараз від якогось дуже прикрого почуття. Ще хвилину тому, коли чарівна Ліна гарцювала на коні, вони раділи, що сидять так близько біля бар'ера, що їм так добре все видно, — а зараз з тугою поглядають на верхні ряди і, всупереч усім законам фізики, вважають, що тут, унизу, куди більша задуха, ніж угорі.

Але невже цей сахем ще пам'ятає щось? Адже він змалечку виховувався в трупі шановного містера Діна, яка складається переважно з німців! Чи ж можливо, щоб він і досі не забув того, що його оточувало в ранньому дитинстві? Це здається неймовірним.

Оточення й п'ятнадцять років циркової роботи, виконання різних трюків заради оплесків не могли не вплинути на нього.

Чіаватта, Чіаватта! Але ж вони, німці, теж на чужині, далеко від батьківщини, та думають про неї не більше, ніж це дозволяє їхній «бізнес». Насамперед треба їсти й пити. Цю істину повинен добре пам'ятати кожен городянин, так само, як і останній Чорний Змій.

Ці міркування несподівано перериває якийсь дикий посвист у стайнях — і на арені з'являється очікуваний з таким хвилюванням сахем. У юрбі пробігає уривчастий вигук: «Це він! Це він!» — і знову залягає тиша. Тільки чути, як сичить бенгальський вогонь біля входу. Всі погляди спрямовані на вождя, який має зараз виступити на могилі своїх предків. Індіанець і справді вартий уваги. Він здається гордим, як король. Плащ з білих горностаїв — атрибут вождя — вкриває його величну постать. Є в ній щось дике, мов у ледве прирученого ягуара. Обличчя його, наче вилите з міді, схоже на голову орла, і на цьому обличчі холодно поблискують справжні індіанські очі — спокійні, ніби навіть байдужі й водночас повні ворожості. Він вдивляється в глядачів, наче вистежує собі жертву. До того ж сахем озброєний до зубів. Чоло його прикрашають пера, при поясі — сокира й ніж для скальпування, і тільки в руках він замість лука тримає довгу жердину, яка допомагає йому підтримувати рівновагу на дротині. Раптом сахем зупиняється посеред арени, і з уст його вихоплюється воєнний поклик. *Heerr Gott!*¹ — це ж поклик Чорних Змій. Ті, що знищували колись мешканців Чіаватти, добре пам'ятають це страхітне виття, — і дивна річ: п'ятнадцять років тому вони не злякалися сотень виючих воїнів, а тут, побачивши одного, вкриваються холодним потом від жаху.

Та от директор підходить до сахема, щось каже, ніби хоче приборкати його й заспокоїти. Дикий звір відчув пута — вмовляння впливають; за хвилину сахем вже колишеться на дротині. Вдивляючись в люстру, він помалу посувається вперед. Дротина дуже вгинається; часом її зовсім не видно, і тоді індіанець наче висить у повітрі. Він немов іде нагору, ступає вперед, задкує й знову йде, утримуючи рівновагу. Його випростані руки, вкриті плащем, скидаються на велетенські крила.

Ось він хитається!.. Падає — ні! Короткі уривчасті оплески зриваються, мов вихор, і змовкають. Обличчя вождя набирає дедалі грізнішого виразу. В його очах, втуплених у люстру, спалахує якийсь страшитний блиск. У юрбі перебігає тривожний рух, але всі мовчать. Тим часом сахем наближається до протилежного кінця дротини, зупиняється, й зненацька з його вуст вихоплюється пісня війни.

Неймовірна річ! Вождь співає по-німецьки. Та це й зрозуміло: мабуть, він устиг забути мову Чорних Змій. Але ніхто на це не зважає. Всі слухають пісню, яка росте й дужчає. Це щось схоже водночас і на спів, і на виття, незмірно жалібно, дике й хрипке, повне хижих нот.

Чути такі слова:

«Після великих дощів п'ятсот воїнів щороку виходили з Чіаватти на

---

¹ *Heerr Gott!* (нім.) — Господи боже!

стежки війни або на великі весняні лови. Коли вони поверталися з війни — їх прикрашали скальпи ворогів, а коли приходили з ловів, то приносили м'ясо та бізонячі шкури, а жінки з радістю вітали їх і танцювали на честь Великого Духа.

Чіаватта була щаслива! Жінки працювали у вігвамах¹, з дітей виростали красуні дівчата й мужні воїни. Воїни вмирили на полі слави й ішли полювати разом з духами батьків до Срібних Гір. Їхніх сокир ніколи не червонили кров жінок і дітей. Воїни Чіаватти мали благородні серця. Чіаватта була могутня.

Та от прийшли блідолиці з-за далеких морів і кинули вогонь на Чіаватту. Білі воїни не здолали Чорних Змій у бою, а підкralися вночі, мов шакали, й зчервонили свої ножі кров'ю сплячих чоловіків, жінок і дітей.

Нема вже Чіаватти. Там, де вона стояла, білі люди збудували свої кам'яні вігвами. Знищене плем'я, спалена Чіаватта жадають помсти».

Голос вождя захрипнув. Колишучись на дротині, сахем здається червоним янголом помсти, що здійсмається над юрбою. Сам директор явно стурбований. У цирку залягає мертва тиша. Вождь співає далі:

«З усього племені залишилося одним одне хлоп'я. Було воно мале й слабе, але заприсяглося Духові Землі, що помститься... Що побачить трупи білих чоловіків, жінок, дітей — пожежу, кров!..»

Останні слова переходять у гарчання люті. В цирку котиться шепіт, схожий на раптовий подих вітру. Тисячі запитань ятрять мозок. Що зробить зараз цей оскаженілий ягуар? Чим погрожує? Як здійснить свою помсту? Він? Один? Залишитись чи тікати? Захищатися, але як?

— Was ist das? Was ist das?² — залунали перелякані голоси жінок.

Раптом нелюдське виття вихопилося з грудей вождя, він розгойдався дужче, перескочив на дерев'яні козла, що стояли під люстрою, і підняв свою жердину. Страшна думка блискавицею майнула в усіх: зараз він розіб'є лампи й залле цирк потоками палаючого гасу. З грудей глядачів вихопився одностайний зойк. Але що це? З арени гукають:

«Стій! Стій!»...

Вождя нема! Він зіскочив і зник у проході. Не спалить цирку? Де ж він подівся?

Та от виходить, виходить знову, залитий потом, змучений, страшний.

¹ Вігва м — індіанський намет.

² Was ist das? (нім.) — Що це таке?

У руці його бляшана миска, він простягає її глядачам і каже благальним голосом по-німецьки: «Подайте, що ваша ласка, останньому з Чорних Змій!»

Наче каменя спадає з грудей. Отже, все це було передбачено програмою! Це просто вигадка директора, розрахована на гострий ефект! Сиплються півдолари й долари. Як же відмовити останньому з Чорних Змій — у Антілопі, на попелищі Чіаватті... Люди мають серце.

Після вистави сахем пив пиво і їв кльоцки в пивниці «Під золотим сонцем». Мабуть, оточення таки вплинуло на нього. Він здобув велику популярність в Антілопі, зокрема у жінок...

НА МАЯКУ

Одного разу сталося так, що наглядач маяка в Аспінваллі — місті поблизу Панами — пропав безвісти. Це сталося в бурю, і тому всі подумали, що бідолаха, мабуть, вийшов на край скелястої кручі, де стоїть маяк, і його змило хвилями. Ця думка була тим імовірніша, що наступного дня не знайшли й човна, який стояв у невеличкій скелястій затоці. Таким чином на маяку звільнилась посада наглядача, і його треба було підшукати якнайшвидше, бо цей маяк мав велике значення й для місцевого руху, і для пароплавів, що йшли з Нью-Йорка до Панами. Затока Москітів рясніє піщаними обмілинами й острівцями, між якими тяжко пройти навіть удень, а вночі, коли на морі, зогрітім тропічним сонцем, здіймається туман, пробратися майже неможливо. Тоді єдиним дороговказом для численних суден буває світло маяка. Обов'язок знайти нового наглядача впав на консула Сполучених Штатів у Панамі, а це був чималий клопіт: по-перше, тому що підшукати кандидата на цю посаду треба було протягом дванадцяти годин; по-друге, тому що цей майбутній кандидат мав бути винятково сумлінною й чесною людиною, отож не можна було брати абикого; і, нарешті, кандидатів на цю посаду взагалі не траплялося. Життя на маяку дуже нележке, й воно нітрохи не приваблювало ледарюватих людей півдня, звиклих до бродяжництва. Наглядач на маяку — майже в'язень. Залишати свій скелястий

острівець він може тільки в неділю. Йому щодня привозять човном з Аспінвалля харчі й свіжу воду; але човняр негайно ж повертається назад, і на всьому острові, завбільшки приблизно з морг, не залишається нікого. Наглядач живе на маяку й повинен стежити за порядком і чистотою; вдень він дає сигнали пароплавам, вивішуючи різноколірні прапори, відповідно до показань барометра, а ввечері засвічує ліхтар. Це була б не дуже складна справа, якби не те, що до вершечка вежі, де міститься ліхтар, треба пройти понад чотириста високих стрімких східців, а цю подорож наглядачеві інколи доводиться робити по кілька разів на день. Взагалі — це чернече життя, навіть більше — пустельницьке. І тому не дивно, що містер консул Ісак Фальконбрідж мав страшенний клопіт із цією справою, не знаючи, як йому знайти доброго наступника небіжчикові. Легко зрозуміти його радість, коли цей наступник несподівано прийшов до нього ще того ж самого дня. Це був чоловік уже старий, років сімдесяти або й більш, але ще міцний, стрункий, з військовою виправкою. Волосся в нього було зовсім біле, шкіра смуглява, мов у креола, але блакитні очі свідчили, що він аж ніяк не належить до жителів півдня. Обличчя його було пригнічене й сумне, але чесне.

Прибулий з першого погляду сподобався містеру Фальконбріджеві. Залишалось тільки проєкзаменувати його. Між ними почалася така розмова:

— Звідки ви?

— Я — поляк.

— Що ви робили досі?

— Блукав по світу.

— Наглядач повинен сидіти на маяку.

— Мені потрібен відпочинок.

— Чи ви служили де-небудь? Є у вас посвідка про сумлінне виконання обов'язків на урядовій службі?

Старий витяг з-за пазухи збляклий клапоть шовку, схожий на шматок старого прапора, розгорнув його й сказав:

— Ось мої посвідки. Цього хреста я одержав у 1830 році. Другий — іспанський: його дали мені за участь у карлістській війні¹; третій — французький хрест Почесного Легіону; четвертого я одержав в Угорщині². Потім я бився в Сполучених Штатах проти Південної армії³, але там не дають хрестів. Ось посвідка.

---

¹ Карлістська війна — громадянська війна в Іспанії 1833—1840 року, викликана князем Дон-Карлосом, котрий намагався здобути королівську корону.

² В Угорщині — в угорському національному повстанні проти австрійської династії Габсбургів. Це повстання тривало понад рік (1848—1849). В ньому брало участь багато поляків.

³ Автор має на увазі громадянську війну в Сполучених Штатах (1861—1865 р.).

Фальконбрідж узяв папірець і почав читати.

— Гм! Скавінський... Це ваше прізвище!.. Гм! «Під час штикової атаки власноручно захопив два прапори...» — Ви були хоробрим солдатом.

— Я зможу також бути сумлінним наглядачем на маяку.

— Там треба по кілька разів на день підійматися на вежу. У вас міцні ноги?

— Я пішки пройшов «плени»¹.

— All right! Ви обізнані з морською службою?

— Три роки служив на китобійному судні.

— Бачу, ви мали кілька професій.

— Не мав тільки спокою.

— Чому?

Старий низав плечима.

— Така моя доля..

— Однак мені здається, що ви надто старі для цієї роботи.

— Сер! — раптом заговорив старий схвильовано.— Я дуже втомився й змучився. Як бачите, мені довелося багато пережити. Ця посада саме така, про яку я мрію; я старий — мені потрібен спокій! Коли б я тільки міг сказати собі: тут ти зупинишся надовго, це твій порт. Ах, сер, це залежить тільки од вас! Удруге така посада мені вже не трапиться. Яке щастя, що я опинився в Панамі! Благаю вас... Богом клянусь, я зараз, мов той корабель, котрий втоне, якщо не зайде в гавань... Вщасливте старого; присягаюсь, я людина чесна, але... досить вже з мене цих поневірянь...

Блакитні очі старого дивилися з таким палким благанням, що Фальконбрідж, який мав добре, просте серце, зворушився.

— Well! — мовив він.— Я приймаю вас. Від цієї хвилини ви — наглядач маяка.

На обличчі Скавінського спалахнула невимовна радість.

— Дякую!

— Ви можете сьогодні ж вирушити на маяк?

— Так точно.

— Тоді — good bye!..² Ще одне слово: за перший недогляд вас буде звільнено з роботи.

— All right!

Того ж самого вечора, коли сонце скотилося по той бік перешийка, а після променистого дня відразу, без смеркання, настала ніч, новий наглядач вже був, мабуть, на місці, бо маяк, як завжди, кинув на воду

---

¹ Пленами зуться неосяжні степи між Нью-Йорком і Каліфорнією. (Примітка автора).

² Good bye! (англ.) — До побачення!

снопи яскравого світла. Ніч була спокійна, тиха, справжня тропічна, насичена стріблястою млою, що утворювала круг місяця велике, рай-дужне коло з м'якими, розпливчастими краями. Тільки море хвилювалося: починався приплив. Скавінський стояв на балконі, біля величезного ліхтаря, схожий знизу на маленьку чорну цятку. Він намагався зібрати думки та обміркувати своє нове становище. Але мозок його був ще надто пригнічений, щоб міркувати спокійно. Мабуть, щось таке відчуває зацькований звір, коли втече від мисливців на якусь неприступну скелю або в печеру.

Нарешті настав час спокою! Почуття безпеки сповнювало невимовно насолодою змучене серце. Тепер, на цій скелі, старий міг глузувати з давніх блукань, поневірянь і нещастя. Він і справді був мов той корабель, якому буря трощила щогли, шматувала вітрила, шпурляла з-під хмар аж на дно, шарпала на всі боки, заливала піною — а він усе-таки прибився до гавані!

Картини цієї бурі одна по одній пропливали в спогадах — і ще тихішим здавалося майбутнє, яке на нього тут чекало. Про частину своїх неймовірних пригод Скавінський розповів Фальконбріджу, але не згадав про тисячу інших. Уже таке було його щастя... Де б він не напнув свій намет, де б не розпалив вогнище, щоб оселитися надовше, — відразу ж якийсь несамопитий вітер виривав кілки намету, гасив вогонь, а його самого підхоплював і мчав кудись на згубу.

Зараз, поглядаючи з вежі на освітлені хвилі, старий згадував усе, що йому довелося пережити. Він бився в чотирьох частинах світу, перебрав у мандрах майже всі професії. Працьовитий і сумлінний, він не раз відкладав гроші, але завжди витрачав їх усупереч усім передбаченням та найбільшій обережності. Він мив золото в Австралії, шукав діаманти в Африці, був урядовим стрільцем у Східній Індії. Раз йому пощастило придбати невеличку ферму в Каліфорнії, але посуха знищила посіви. Пробував торгувати з дикими племенами в центральній Бразилії, але пліт його розбився на Амазонці, а сам він, без зброї, майже голий, кілька тижнів блукав у джунглях, харчувався дикими плодами, щохвилини ризикуючи загинути в пазі хижого звіра.

Згодом Скавінський відкрив кузню в Телені, в Арканзасі, та спалахнула пожежа, і кузня згоріла разом з усім містом. Після цього він служив матросом на пароплаві, який курсував між Багією та Бордо, потім іще працював гарпунником на китобійному судні: обидва судна розбилися. Якимось пощастило йому придбати на заощаджені гроші невеличку фабрику сигар у Гавані, але його обікрав компаньйон, коли Скавінський лежав хворий на жовту пропасницю.

Нарешті старий приїхав до Аспінвалля, і тут начебто мали скінчитися всі поневіряння. Що могло спіткати його на цьому скелястому острівці? Сюди ж не могли досягти ні вода, ні вогонь, ні люди. Зреш-

тою від людей Скавінський бачив небагато лиха і частіше зустрічав добрих, ніж злих.

Та його наче переслідували всі чотири стихії. Друзі, з якими він зустрічався на життєвому шляху, казали, що йому просто не щастить, і цим пояснювали все.

А й справді, невдач було так багато, що когось іншого вони вже давно б зломали...

Але Скавінський мав індіанське терпіння і якусь невичерпну спокійну силу опору, властиву людям чесним і справедливим. Свого часу в Угорщині Скавінського тяжко поранили багнетом, бо він не схотів схопитися за стремено ворога й гукнути: «Здаюсь!» Отак само не скорявся він і в нещасті. Ліз і ліз угору вперто, наче мурашка; зіштовхували його сто разів — він спокійно розпочинав сто першу мандрівку. Недаремно ж його звали диваком. Цей старий солдат, опалений хтосьна-якими пожежами, загартований у горі, битий і кутий, мав серце дитини. Під час епідемії на Кубі він заслаб тільки тому, що роздав хворим увесь свій запас хініну, не залишивши собі ні грана.

Була в ньому ще й та дивна риса, що після стількох розчарувань він ніколи не втрачав надії й завжди вірив, що все буде гаразд. Узимку Скавінський завжди бадьорішав і пророкував сам собі великі події, а потім нетерпеливо дожидав і роками жив думкою про них. Але зими минали одна по одній, і Скавінський дочекався тільки того, що в нього побіліла голова. Нарешті він постарів — став утрачати енергію. Терпіння вже скидалося на сумну покірливість, колишній спокій обернувся на нервову вразливість, і загартований солдат несподівано став плаксієм, здатним проливати сльози з усякого приводу. До того ж час від часу його охоплювала жахлива туга за батьківщиною, і напад цієї туги могла викликати будь-яка дрібничка: табунець ластівок або сірих птахів, схожих на горобців, сніг у горах, мелодія, схожа на чути колись у рідному краї...

Нарешті Скавінським заволоділо тільки одне прагнення — прагнення спокою. Воно поглинуло його, увібрало в себе інші бажання й надії. Цей вічний мандрівник мріяв тепер тільки про одне — спокійний куток, де він міг би нарешті відпочити й тихо чекати своєї останньої години. Може, саме через те, що дивовижні примхи долі кидали його по всіх морях і країнах, майже не даючи перепочинку, старому здавалося, що найбільше щастя в світі — мати змогу припинити мандри. Сказати правду, він давно вже заслужив на це скромне щастя, але так звик до розчарувань, що мріяв про нього, мов про щось недосяжне, не смів навіть сподіватися. І раптом — протягом дванадцяти годин одержав посаду, наче навмисне створену для такого втомленого мандрівника.

Отож нічого дивного, що ввечері, засвічуючи ліхтар, Скавінський був ніби в тумані: питав сам себе, чи це правда, й не зважувався від-

повідати: так, хоч дійсність підсувала йому незаперечні докази. Одна по одній минали години, а він усе стояв на балконі, дивився, вбирив у себе бачене, переконувався. Цей вічний мандрівник нібито вперше бачив море: в Аспінваллі вже пробило північ на баштовому годиннику, а він усе не міг покинути свою вежу — і дивився...

Внизу грало море. Ліхтар маяка кидав у темряву велетенське світляне коло; за межами цього кола зір потопає в далечині, чорній, таємничій, страшній. Але далечинь ця наче сама бігла до світла. Неосяжні хвилі котилися з темряви, з гарчанням прибивалися до острівця, й тоді видно було їхні спінені хребти, що рожево виблискували в світлі ліхтаря. Приплив усе дужчав, заливаючи піщані обмілини. Таємнича мова океану лунала в далині чимраз могутніше й грізніше: то мов грім гармат, то мов шум неосяжних лісів, то мов далекий, невиразний гамір людських голосів. Інколи все змовкало. Потім старий чув потужні зітхання, плач — і знову грізні вибухи. Нарешті вітер розвіяв туман, але пригнав чорні, розшарпані хмари, які запнули місяць. Від заходу повівав рвучкий вітер. Величезні вали з розгону стрибали на підніжжя маяка, забризкуючи підмуток піною. Здалека долинали гарчання бурі. На темній збуреній поверхні моря блиснуло кілька зелених ліхтарів, що їх засвітили на шоглах пароплавів. Ці зелені цятки то здіймалися високо, то пірнали вниз, то похитувались на всі боки. Скавінський зійшов униз до своєї кімнати. Завила буря. Там, у океані, люди на пароплавах боролися з ніччю, з мороком, з хвилями; а в кімнаті було спокійно й тихо. Навіть відгомін бурі ледве пробивався крізь грубезні мури, і тільки розмірене цокання годинника заколисувало втомлене серце до сну.

II

Почали минати години, дні, тижні... Моряки кажуть, що часом у бурю хтось уночі кличе їх на ім'я з розбурханого моря. А якщо може кликати морська далеч, то стару людину кличе інша далеч, ще темніша й дуже таємнича.

Чим більш змучена людина життям, тим більше ваблять її ці поклики. Але щоб почути їх, потрібна тиша. Окрім того, старість, ніби передчуваючи близьку смерть, полюбляє самотність.

Маяк був для Скавінського чимось схожим на могилу. Немає нічого монотоннішого, ніж отаке життя на відлюдній вежі. Якщо молодий піде на цю роботу, він хутко тікає звідси. Наглядач на маяку — здебільшого чоловік підстаркуватий, похмурий і мовчазний. Потрапивши випадково між люди, він блукає, мов сновида, якого несподівано розбурхали від найсолодших марень. На маяку нема тих дрібних вражень, які примушують людей зв'язувати з ними кожну подію в буденному

житті. Все тут велетенське й разом з тим позбавлене чітких обрисів. Небо — одна стихія, вода — друга, а серед цих безмірів — самотня людська душа. Наглядач живе наче в постійній задумі, якої не може розвіяти навіть робота.

День схожий на день, мов дві намистинки в чотках, і хіба що зміна погоди вносить деяку різноманітність.

Проте Скавінський почував себе щасливим, як ніколи зроду. Він уставав на світанні, снідав, чистив ліхтар, а тоді сідав на балконі, вдивляючись в морську далечінь, і очі його все не могли досхочу напитися красою, яка розкривалася перед ними. На велетенському бірюзовому тлі видко було табуни напнутих вітрил, які сяяли в промінні так, що аж очі сліпило. Часом судна, користуючись з попутних вітрів-пасатів, ішли низкою одне за одним, мов чайки чи альбатроси. Червоні бакени, що вказували дорогу, лагідно колихалися на хвилях. Поміж вітрилами щодня опівдні з'являвся великий сірий султан диму. Це пароплав з Нью-Йорка віз пасажирів і товари до Аспінвалля, тягнучи за собою довгу, спінену стежку шумовиння. По той бік балкона Скавінський мов на долоні бачив Аспінвалль і повний руху порт, а в ньому ліс щогл, кораблі й човни; трохи далі білили будинки й вежі міста. З височини маяка будинки скидалися на чаїні гнізда, човни — на жуків, а люди — на малесенькі цятки, що рухалися на білій кам'яній набережній. Зранку легкий повів східного вітру приносив до маяка змішаний гамір людських голосів, пронизаний гудками пароплавів. Опівдні наставала година відпочинку. Рух у порту припинявся, чайки ховались у розколинах скель, навіть хвилі слабшали й ставали якись ліниві, й тоді на землі, на морі й на маяку залягала непорушна тиша. Золоті піски, з яких після відпливу зникала вода, виблискували на водяній поверхні, мов золоті плями, а башта маяка чітко окреслювалася в блакиті. Потoki сонячних променів лились з неба на воду, на піски й скелі. Тоді старого охоплювала якась солодка млость. Він розкошував чудовим відпочинком і думав, що коли так триватиме й далі, — йому нема чого й бажати! Скавінський аж п'янів від власного щастя.

Час минав. Старий звук до маяка, до ліхтаря, до скель, до піщаних кіс і самотності — наче вік жив тут. Він познайомився з чайками, що клали яйця в розколинах скель, а ввечері табуном сідали на даху маяка. Скавінський кидав їм рештки своєї їжі, й вони незабаром так звикли до нього, що, коли він виходив на балкон, його зразу ж оточувала справжня буря білих крил. Сивий наглядач ходив між птахами, як пастух між вівцями.

Під час відпливу він пробирався на піщані коси й знаходив там смачних устриць і гарні перламутрові черепашки, що їх хвилі, відпливаючи, залишали на піску. При світлі місяця й проміння, яке падало з маяка, він ловив рибу в скелястих затоках біля острівця.

Кінець кінцем старий полюбив свою скелю й свій безіменний острівець, порослий лише якимись дрібними приземкуватими рослинами, що з них текла липуча живиця. За вбогість острівця винагороджували чудові краєвиди. Опівдні, коли повітря ставало зовсім прозорим, видно було весь перешийок, аж до Тихого океану, вкритий буйною рослинністю. Скавінському тоді здавалося, наче перед ним стелиться суцільний велетенський сад. Зараз же за будівлями Аспінвалля зарості кокосових пальм та бананів склалися в пишні розкошлані букети. Далі, між Аспінваллем і Панамою, видно було величезний ліс, над яким уранці й надвечір висів червоний туман випарів. То був справжній тропічний ліс, залитий внизу стоячою водою, оповитий ліанами — неосяжна хвиля велетенських пальм, залізних та гумових дерев, по яких подекуди снувалися розкішні орхідеї.

Крізь свою підзорну трубу старий міг побачити не тільки дерева чи розложисте листя бананів, а й мавп, височезних марабутів і навіть іноді табунці папуг, які райдужною хмаркою здіймалися над лісом.

Скавінський добре знав ці ліси, бо коли його пліт розбився на Амазонці, він зо два тижні блукав у такій самій зеленій хащі. Він знав, скільки смертельних небезпек криється під цим барвистим склепінням, зблизька чув ночами дике завивання мавп-ревунів, страхітне гарчання ягуарів, бачив велетенських змій, що колихалися на деревах, мов ліани; добре знав сонні з вигляду лісові озера, переповнені хижою рибою, скатами й крокодилами. Він знав, під яким ярмом живе людина в цих несходимих хащах, де між листям рояться кровожерні москити, лісові п'явки й здоровезні отруйні павуки. Скавінський усе це бачив, в усьому пересвідчився на власному досвіді, отже, з тим більшою насолодою поглядав з височини на джунглі та дивувався їхній красі, відчуваючи власну безпеку. Вежа маяка захищала його від усякого лиха.

Старий покидав маяк лише зрідка, в неділю вранці, й тоді одягав синій мундир із срібними гудзиками, чіпляв на груди всі свої хрести й гордо тримав сиву голову, коли, виходячи з храму, чув, як креоли говорять один одному: «Цей наглядач на маяку, здається, цілком порядна людина». «І до того ж не еретик, хоч і янкі». Але Скавінський одразу ж повертався на свій острівець, бо ще не дуже довіряв суходолові.

У неділю він купував у місті іспанську газету, позичав у Фалькон-Бріджа нью-йоркський «Геральд» і жадібно перечитував їх, вишукуючи повідомлення з Європи. Бідолашне старе серце! Навіть на цьому маяку, на другій земній півкулі, воно ще жило згадкою про батьківщину... Іноді, коли човен з харчами й водою підпливав до острівця, Скавінський сходив із своєї вежі, щоб поговорити із стражником Джонсом.

Але згодом Скавінський ніби здичавів. Перестав бувати в місті, читати газети, перестав і розмовляти з Джонсом на політичні теми. Минали тижні — ніхто не бачив його, і він не бачив нікого. Єдиною озна-

кою його існування було тільки те, що харчі, залишені на березі острівця, через деякий час зникали, та ще світло ліхтаря, яке спалахувало ввечері з такою ж точністю, з якою вранці в тих краях зводилося з води сонце.

Мабуть, старий збайдужів до всього в світі. Причиною була навіть не туга за батьківщиною, а саме те, що ця туга обернулася на тупу покірливість долі. Весь світ для старого починався й закінчувався тут, на острівці. Скавінський уже звик до думки, що не покине свого маяка до самої смерті, й просто забув, що в світі існує іще щось. Його лагідні, блакитні очі з якимсь дитячим виразом невідривно вдивлялися кудись в далечінь. У своїй самоті, оточений безмежними просторами моря й неба, старий наче переставав існувати, зливався з цими просторами...

Він наче тонув, заколисаний власними думками, забував про все, і в цьому напівжитті, напівсні знаходив великий спокій, майже схожий на смерть.

III

Але він пробудився.

Одного разу, коли човен, як завжди, привіз свіжу воду й харчі, Скавінський, зійшовши за годину з вежі маяка, побачив, що на березі лежить ще й другий пакунок. На ньому було наклеєно поштові марки Сполучених Штатів, а на цупкому полотні чітко написано адресу: «Скавінському, Есквайру».

Зацікавившись, старий розрізав полотно й побачив книжки; взяв одну в руки, глянув — і поклав назад; руки в нього затремтіли. Старий заплющив очі, ніби не вірячи їм. Йому здалося, що це сон: книжка була польська. Звідки вона взялася? Хто її міг надіслати?

Першої хвилини Скавінський навіть забув, що, тільки-но почавши працювати на маяку, він якось прочитав у позиченій в консула газеті, що в Нью-Йорку заснувалося польське товариство, і зараз же переказав цьому товариству половину своєї місячної платні, з якою все одно не знав, що робити. Мабуть, у подяку за це товариство й надіслало йому польські книжки: отож усе пояснювалось дуже просто. Але першої хвилини старий не міг отямитись. Польські книжки в Аспінваллі, на маяку, в його самотності — це було щось надзвичайне, наче подих давніх часів, наче якесь диво! Зараз йому, як тому морякові в бурю, здалося, ніби хтось гукнув його на ім'я майже забутим, але таким рідним голосом.

Якусь хвилину він сидів з заплющеними очима, майже впевнений, що коли розплющить їх — сон зникне. Ні! Розгорнутий пакунок лежав перед ним, осяяний полуденним сонцем, а на пакунку — розгорнена книжка. Коли старий знову простяг до неї руку, то почув у тиші стукіт

власного серця. Глянув: це були вірші. На обкладинці стояв написаний великими літерами заголовок, під ним — ім'я автора¹. Воно не було чуже Скавінському, він знав, що це прізвище належить уславленому поетові, навіть читав його твори десь у тридцятих роках у Парижі. Потім, воюючи в Алжирі й Іспанії, не раз чув від земляків про славу великого співця, яка дедалі зростала, але сам у ту пору так звик до гвинтівки, що ніколи й у руки не брав книжок.

Сорок дев'ятого року Скавінський виїхав в Америку і з того часу в своєму мандрівному житті майже не зустрічав земляків, не бачив книжок рідною мовою. З тим більшим поспіхом, з нестримним калатанням серця він перегорнув сторінку.

Старому здалося, що на його самотній скелі діється щось урочисте. Це була хвилинка великого спокою й тиші. Годинник в Аспінваллі пробив п'яту годину дня. Погожого неба не тьмарила жодна хмарка, лише кілька чайок плавало в блакиті. Океан ніби дрімав, заколисаний власним плескотінням. Прибережні хвилі ледь шелестіли, лагідно розпливаючись на піску. В далині біліли будинки Аспінвалля, зеленіли розкішні пальми. Справді, навколо було якось особливо врочисто, тихо й спокійно. І раптом серед цієї тиші залунали тремтливі слова. Старий читав уголос, щоб краще зрозуміти.

О Литво, краю мій! Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе маюю я, бо туга серце рве...²

Скавінському забракло голосу. Літери застрибали в очах; у грудях наче щось обірвалося, й гаряча хвиля полинула від серця вище й вище, стискаючи горло.

Ніби нестримна хвиля прорвала загату волі. Старий, ридаючи, кинувся на землю; його сиве волосся змішалось з прибережним піском. Майже сорок років він не бачив своєї батьківщини, бозна-скільки часу не чув рідної мови — і раптом ця мова сама прийшла до нього, перепливла океан і знайшла його, самотнього, на іншій півкулі землі, така рідна, така любима й така прекрасна! В риданнях його не було болю — лише раптово розбуджена безмежна любов до рідного краю, проти якої все здавалося дрібницею.

Ридаючи, старий наче благав свою далеку вітчизну пробачити йому за те, що він так постарів, так звик до своєї самотньої скелі — і так віддалився від усього, що вже й туга його почала змовкати. А зараз

¹ Автор має на увазі найвидатнішого польського поета Адама Міцкевича.

² Початок славнозвісної поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш». Ми цитуємо її в перекладі М. Т. Рильського.

він повертався до своєї далекої матері, і в нього краялося серце. Хвилини спливали одна по одній: старий усе лежав. Чайки прилетіли до маяка й зняли крик, ніби турбуючись за свого друга. Надходила година, коли він годував їх рештками своєї їжі, отож кілька птахів злетіло до нього з вершини маяка. Їх прилітало чимраз більше, вони почали лопотіти крилами над головою старого й злегка дзьобати його. Нарешті шелест крил привів Скавінського до пам'яті. Виплакавшись, він заспокоївся, обличчя його променіло, очі горіли натхненням. Якось несвідомо він пороздавав усі харчі, що йому привезли, чайкам, які з галасом кинулись на них, і знову взяв книжку. Сонце вже пропливло над садами та незайманими лісами Панами й поволі опускалося за перешийок у води другого океану, але Атлантичний океан ще вигравав сотнями барв. Надворі було ясно, й Скавінський став читати далі:

Тим часом душу цю, де звив гніздо одчай,
Неси на пригорки, на луки оксамитні...

Лише смеркання, коротке, мов кліпання повік, стерло літери на білій сторінці. Старий сперся головою об скелю й заплющив очі. І тоді «та, що в Ченстохові світ небесний розлила», забрала його душу й перенесла туди, «де води Німану хлюпочуться блакитні». В небі ще горіли довгі червоні й золоті стьожки, а він, осяяний їхнім світлом, линув на батьківщину. Зашуміли соснові ліси, заплескотіли рідні ріки. Він бачить усе, як було. Все питає його: «Пам'ятаєш?»

Він пам'ятав, він бачив усе: просторі поля, межі, луки, ліси, села. Вже ніч! О цій порі його маяк завжди освітлював темне море — але зараз Скавінський у рідному селі. Голова старого схилилася на груди, і він марить. Картини минулого хутко й безладно наздоганяють одна одну. Він не бачить рідної хати, бо її знесла війна, не бачить батька й матері, бо вони вмерли, покинувши його малим; але село встає перед очима, таке, ніби він залишив його тільки вчора: хати з вогнями у вікнах, гребля, млин, два ставки, один біля одного — де цілісіньку ніч кумкають хори жаб. Колись уночі він стояв у своєму селі в дозорі, тепер спогад про це зринає в низці видінь. Він знову молодий улан і стоїть на варті; в далині блимає очима вікон корчма й грає, й співає, й гуде серед нічної тиші тупотом, голосами скрипок і контрабаса.

«У-га! У-га!» Це улани крешуть іскри підковами чобіт, а йому так нудно самому на коні. Години ліниво бредуть одна за одною. Нарешті вогні згасають: тепер куди не кинь оком — туман і туман: мабуть, випари здіймаються з лук і оповивають світ біластою млою. Точнісінько мов океан. Але це луки: от-от деркач озветься в темряві, водяний бугай загуде в очеретах. Ніч холодна й тиха, справжня польська ніч! В далині сосновий бір шумить без вітру, наче хвиля морська. Незаба-

ром світанок вибілить схід: уже й півні співають за тинами, подають голос один одному, від хати до хати; вже й журавлі засурмили десь у височині. Улан почуває якусь особливу бадьорість. Що там говорили про завтрашній бій? Гей! Піде й він, так само, як підуть інші, з вигуками, під лопотіння прапорів.

Молода кров грає, хоч нічний вітер холодить її. Але вже світає, світає! Ніч блідне; з тіні вихиляється ліс, чагарник, хати, млин, тополі. Рипить журавель криниці, наче бляшаний прапорець на вежі маяка. Яка ця земля рідна, прекрасна в рожевому сяйві світанку! О єдина, єдина!

Тихо! Пильний дозорець чує, що хтось наближається. Певне, ідуть перевіряти пости.

Раптом чийсь голос лунає над Скавінським:

— Гей, старий! Вставайте! Що це з вами?

Скавінський розплющує очі й вражено дивиться на чоловіка, який стоїть над ним. Рештки видінь борються в його свідомості з дійсністю; нарешті видіння бліднуть й зникають. Перед ним стоїть Джонс, портовий стражник.

— Що з вами? — питає Джонс.— Ви хворі?

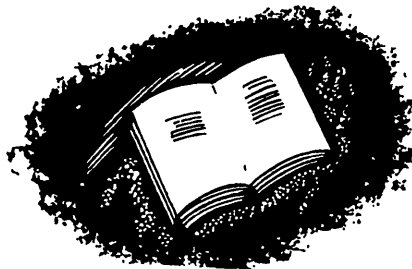
— Ні.

— Ви не засвітили ліхтар. Вас виженуть з роботи. Пароплав із Сан-Жеромо розбився на мілині; на щастя, ніхто не втонув, інакше ви пішли б під суд. Сідайте зі мною в човен, решту почуете в консульстві.

Старий зблід; справді, він не запалив ліхтар цієї ночі.

За кілька днів Скавінського бачили на палубі пароплава, який ішов з Аспінвалля до Нью-Йорка. Бідолаху звільнили з роботи. Перед ним стелились нові шляхи блукань; вітер знов підхопив цей листок, щоб шпурляти його по морях і суходолах, щоб знущатися з нього досхочу. За ці дні Скавінський дуже змарнів і згорбився; тільки очі в нього незвичайно блищали.

На нові життєві шляхи він ніс заховану на грудях книжку, яку час від часу притискав рукою, наче боявся, щоб і вона не зникла.

Я НГОЛ

МАЛЮНОК З СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

Коли поховали Калікстову, в містечку Деришкурах почалася в костьолі вечірня служба, а після неї залишилося ще кілька бабів, щоб доспівати молитви. Була лише четверта година опівдні, але взимку о четвертій уже смеркає, отож у костьолі стояв присмерк. Великий вівар цілком потопав у теміні; дві свічки ще жевріли біля дароносиці, але миготливі вогники ледве освітлювали золоті дверцята, а над ними — ноги розп'ятого на хресті Ісуса, прибиті великим гвіздком. Головка цвяха вирізнялася на вістарі круглою блискучою цяткою. Решту свічок шойно згасили, і над ними снувалися тоненькі пасма диму, наповнюючи повітря церковними пахощами воску.

Біля підніжжя віваря порались дід і хлопчик. Один підмітав, другий стягав килим з приступок. Коли баби переставали співати, чути було, як дід пошепки сердито лає хлопчика та як об запарошені снігом шибки б'ються горобці, яким було в дворі холодно й голодно.

Жінки з молитовниками сиділи на лавах біля входу. Там було б ще темніше, якби жінки не засвітили кілька лойових свічок, щоб легше було читати. Одна свічка вихоплювала з присмерку прикріплену до передньої лави корогву, на якій були намальовані грішники в пекельному

полум'ї, а біля них чорти. На інших корогвах зовсім не можна було розрізнити малюнків.

Баби на лавах не співали, а сонними, втомленими голосами бурмотіли псалму, в якій весь час повторювалися слова:

А як надійде остання година,
Ублагай, мати, за нас свого сина...

Костьол, оповитий присмерком, корогви над лавами, зморшкуваті, жовті обличчя бабів, мерехтливі вогники свічок, наче пригноблені навколишньою темінню,— все це викликало якесь сумне й гнітюче почуття. Похмурі слова заупокійної молитви якраз пасували до цього.

Часом баби переставали співати; одна з них підводилася з лави й тремтячим голосом проказувала: «Богородице, діво, радуйся». Інші підхоплювали: «Господь з тобою...» Але через те, що сьогодні поховали Калікстову, вони щоразу додавали: «Царство небесне й вічний супокій подай, господи, умерлій рабі твоїй і сотвори їй вічну пам'ять».

Дочка Калікстової, Марися, сиділа на лаві серед бабів. На свіжу могилу її матері зараз тихо сівся пухнастий сніг, але дівчинці було лише десять років, і вона, здавалося, не відчувала ні своєї втрати, ні співчуття, яке могла викликати в людей. Її личко з великими блакитними очима було по-дитячому спокійне й навіть байдуже. На ньому відбивалося лише деяке зацікавлення — і нічого більше. Розкривши рота, вона з великою увагою дивилася на корогву, де було намальоване пекло з грішниками, потім переводила погляд у глиб костьолу, а потім — на шибки, в які цокали дзьобиками горобці.

Очі дівчинки бездумно дивилися на все. Тим часом баби почали вдєсяте сонно бурмотіти:

А коли настане остання година...

Дівчинка накручувала на палець пасмо свого білявого волоссячка, заплетеного ззаду в дві кіски, тонесенькі, як мишачі хвостики: їй було нудно. Та от увагу її привернув дід. Він вийшов на середину костьолу й став смикати вузлувату вірвовку, яка звисала із стелі. Дзвонив він за упокій душі Калікстової, та робив це зовсім машинально; мабуть, думав у цей час про щось інше.

Але подзвіння означало також, що вечірня служба скінчилась. Баби, повторивши востаннє своє прохання про легку смерть, вийшли на ринок. Одна з них вела за руку Марисю.

— Куликова,— спитала в неї інша,— що ж ви робитимете з дівчам?

— А що з нею робити? Їде в Ліщинці з поштою Войтек Маргула, то він її й одведе. А хіба що?

— Що ж вона робитиме в Ліщинцях?

— Та моя ж голубонько! Оте саме робитиме, що й тут. Звідки прийшла, туди нехай і йде. Та й пані з маєтку сироти не прожене, пустить десь переспати в кутку.

Отак розмовляючи, вони йшли майданом до шинку. Смеркало дедалі дужче. Була тиха зимова погода; небо запнули хмари; в повітрі віяло вогкістю, розталим снігом. Із стріх капотіло, ринок укривала розчовгана грязюка, всуміш із снігом та соломою. Містечко, з його нужденними, облізими будиночками, було таке ж незатишне й похмуре, як і костюл. Де-не-де у вікнах мерехтіли вогники; рух на вулицях вже вшухнув, і тільки в шинку катеринка награвала оберек¹.

Вона грала, закликаючи гостей. У шинку не було нікого. Жінки зайшли, випили горілки. Куликова й Марисі дала півчарки, приказуючи:

— Випий, бо ти сирота! Не буде вже тобі ні від кого добра в житті.

Слово «сирота» нагадало бабам про смерть Калікстової.

— Будьмо здорові, тітко Куликова! Пийте! — сказала Капустинська.— Ох, мої ж ви любі! Як її грець узяв, вона й зітхнути не встигла. Панотець прийшли сповідати, а вона уже й задубіла.

Куликова підхопила:

— Я ж давно казала, що вона на тонку пряде. Минулої неділі прийшла до мене, а я їй кажу: «Ой Калікстова, Калікстова, віддали б ви краще Мариську в маєток». А вона: «Одна в мене донька, одиначка, не віддам її нікому». Та, видно, вже млосно їй було, почала хлипати, а потім у канцелярію пішла до вйта метрику Марисі брати. Чотири злотих і шість грошей заплатила. «Для донечки, каже, не шкода». Ой людоньки! Очі в неї вже й так були витріщені, а після смерті витріщилися ще дужче. Хотіли закрити їх — і не могли. Казали люди, що вона й після смерті на свою дитину дивиться.

— Вип'ємо, кумо, з того жалю ще півкварти!

Катеринка все награвала оберек. Баби трохи захмеліли. Куликова примовляла жалібним голосом: «Бідолашко моя, бідолашко!», а Капустинська згадала, як умирав її чоловік.

— Як умирав, то вже так зітхав, так зітхав, так зітхав,— казала вона, чимраз дужче розтягаючи слова й мимоволі впадаючи в спів. Потім ухопила мелодію оберека, взялася в боки й заспівала:

Він зітхав, зітхав, зітхав,
Ой, дана! Так зітхав!

І раптом гірко заплакала, кинула шість грошей катеринщикові й випила ще горілки. Куликова теж розчулилася, але над Марисею.

---

¹ О б е р е к — польський танець.

— Пам'ятай, сирітко, що тобі панотець казали, коли матінку твоєю снігом присипали в могилі: над тобою — янгол... — Тут вона раптом замовкла, глянула навколо ніби з подивом і з раптовою енергією дала:

— Кажу, янгол — значиться, янгол!

Ніхто їй не перечив. Марися, кліпаючи своїми бідними, дурнувати-ми оченятами, уважно дивилася на неї, а Куликова казала далі:

— Ти сирітка: нечистому до тебе — зась! Сиріт завжди янгол пильнує. Він добрий. Ось н́а тобі десять грошей. Іди хоч і пішки в Ліщинці, все одно втрапиш — янгол тебе доведе.

Капустинська заспівала:

Під крилами схова тебе навіки
Небесний янгол, світлий, ясноликий...

— Тихо! — гримнула Куликова й знову звернулась до Марисі: — Кажу, дурненька, хто тебе пильнує?

— Янгол,— тонесеньким голоском відповіла дівчинка.

— Сирітонько ти моя, ягідко, хробачок божий! Янгол тебе пильнує, з крилечками,— вкрай розчулилася Куликова й, схопивши дівчинку, з щирим, хоч і п'яним почуттям, притулила її до грудей.

Дівчинка заплакала. Може, в цю мить в її нерозумній голівці, в серці, яке ще не знало, де добро, де зло, народився якийсь невиразний здогад.

Шинкар уже міцно спав за прилавком, на гнотах лойових свічок по-наростали гриби; катеринщик перестав грати: його тішила сцена, що відбувалася в нього перед очима.

В шинку залягла тиша. Та раптом перед дверима зачовгали в грязюці копита й хтось гукнув на коні:

— Тпрр!

До шинку зайшов Войтек Маргула із засвіченим ліхтариком в руці. Поставивши його на підлогу, він став бити руками об поли, щоб зігрітися, а потім гукнув шинкареві:

— Дайте-но півкварти!

— Маргуло, анцихристе! — обізвалась Куликова.— Відвези дівча до Ліщинців.

— Авжеж, одвезу, бо мені наказали,— відповів Маргула й, придивившись до жінок, додав: — Ну й нахлебталися ж ви... наче...

— Хай тебе грець візьме!.. — огризнулася Куликова.— Кажу тобі: обережно з дівчам — значить, обережно. Вона ж сирітка. Знаєш, шелихвосте, хто її пильнує?

Але Войтек не відповів — його цікавість привернуло щось зовсім інше, а саме: чарка з горілкою.

— Хай вам... — почав він, але не доказав, вилив горілку в рот, скривився, плюнув і, ставлячи чарку, невдоволено буркнув: — Та це ж чистісінька вода... Ану, дайте ще з іншої пляшки!

Шинкар налив з іншої. Войтек випив і скривився ще дужче.

— Гей, араку у вас немає?

Маргулі, очевидно, погрожувала та ж сама небезпека, що й бабам. Слід, проте, взяти до уваги, що саме в цей час власник деришкурівського маєтку готував для одного журналу докладний і вичерпний трактат під назвою: «Право землевласників на винний відкуп — основа суспільного ладу». Отож Войтек мимоволі сприяв зміцненню суспільного фундаменту, тим більше, що шинок, в якому він пив, належав саме цьому помішкові.

Зміцнивши суспільний фундамент принаймні разів у п'ять, Войтек забув навіть про свій ліхтар, в якому згасла свічка, але про Марисю не забув. Узнявши півсонну дівчинку за руку, він буркнув:

— Ходім ти, почваро!

Баби позасинали в кутку, й ніхто не попросився з Марисею. Звичайна річ: мати її залишилась на кладовищі в Деришкурах, а вона їхала в Ліщинці.

∴ Вони вийшли, сіли в санки; Маргула гукнув: «Вїо!» — й коні рушили. Спершу санки ледве сунули по містечковій грязюці, та незабаром коні винесли їх у неозорі білі поля. Тут їхати було зовсім легко — сніг навіть не рипів під полозками. Лише зрідка пирхав кінь та десь дуже далеко гавкали собаки.

Іхали вони, їхали. Войтек поганяв коні й наспівував собі під ніс: «Пам'ятаєш, поганцю, що мені обіцяв...» Та незабаром замовк і став куняти. Хитнувся раз, другий... Йому снилося, наче його б'ють у Ліщинцях за те, що він загубив сумку з листами, отож вряди-годи Войтек прокидався й бурмотів крізь сон: «А хай вам!»

Марися не спала: їй було холодно. Широко розкритими очима дивилась вона на білі поля, які щоразу затуляла чорна Войтекова спина. Дивилась і думала: «Матуля померли», і бачила, мов наяву, бліде, худе матулине обличчя з витріщеними очима. Дівчинка невиразно відчувала, що дуже, дуже любила свою матулю, але матулі вже нема й ніколи не буде. Адже вона, Марися, на власні очі бачила, як її заривали в землю в Деришкурах. Марися, може б, заплакала, згадавши це, але в неї змерзли ноги, й вона заплакала вже з холоду.

Морозу, щоправда, не було, але в повітрі стояв пронизливий холод, як завжди у відлигу. У Войтека, принаймні хоч в шлунку, був чималий запас тепла, здобутого в шинку. Він-бо так навтішався в шинку, що його вже не могло засмутити ніщо в світі.

Не засмутило його й те, що коні, потрапивши в ліс, спершу уповільнили крок, хоч дорога була набагато краща, а потім шарпнули вбік

і перекинули санки в придорожню канаву. Войтек, щоправда, прокинувся, але так і не зрозумів гаразд, що сталося.

Марися стала його смикати:

— Войтеку!

— Чого верещиш?

— Ми перекинулисьь.

Але Войтек буркнув: «Чарочку!» — й знову міцно заснув.

Дівчинка, зіщулившись, примостилася біля санок. Та обличчя в неї затерпло з холоду, й вона знову почала смикати сплячого:

— Войтеку!

Відповіді не було.

— Войтеку, я додому хочу! — Марися помовчала й за хвилину додала: — Войтеку, я пішки піду!

І пішла. Їй здавалося, що до Ліщинців зовсім близьенько. Дівчинка знала дорогу: адже вони з матір'ю кожної неділі ходили лісом у костьол. Та сьогодні Марися йшла сама. Хоч була відлига, в лісі лежав глибокий сніг. Ніч стояла ясна й погожа. Відблиск снігу зливався з місячним сяйвом, яке сіялося з-за хмар, і дорогу було видно, мов удень. Вдивляючись у темні хащі, Марися добре бачила в далині нерухомі стовбури дерев, які виразно чорніли на білому тлі. Бачила й снігові замети, які подекуди здіймалися аж до вершин дерев. Якийсь величний спокій був розлитий у лісі, і цей спокій підбадьорював дівчинку. З сучків, на яких виблискувала крижана паморозь, сіялись краплини і з тихим шелестом розбивалися об гілки й гілочки. Тільки цей шерех і чути було в тиші. Мовчання панувало навколо. Мовчання й сніг! Вітер ущух. Засніжені гілки не ворушилися. Все спало зимовим сном. Здавалося, наче й снігове укривало на землі, й мовчазний, засипаний снігом ліс, і бліді хмари в небі — все злилося в якусь суцільну мертву білину. Так буває у відлигу. Єдиною живою істотою, що, мов крихітна чорна цяточка, рухалася серед цих мовчазних велетнів, була Марися. Любий, добрий ліс! Може, це не вода капотить з обмерзлих гілок, а дерева плачуть над нею, сиротою? Такі великі дерева, а як жаліють малу дівчинку! Вона, бідна, немічна, бреде самотньо вночі по засніженому лісу й вірить, що ніхто її не займе. Здається, ясна ніч охоропає її...

Марися йшла вже довго і нарешті остаточно знесилилась. Їй дуже перешкоджали великі, важкелезні чоботи, які щохвилини зсувалися з малих ніжок. Страшенно тяжко було витягати із снігу ці величезні чоботища! До того ж і руками вона не могла вільно рухати: в одній закладній простягненій вперед руці вона міцно стискала десять грошей, які їй подарувала Куликова. Дівчинка дуже боялася загубити монетку. Інколи вона починала плакати вголос, але зразу ж змовкала, наче хотіла пересвідчитись — чи не чує хто її плачу. Звичайно, ліс чув. Краплини

шелестіли монотонно й жалібно. А може й ще хтось чув, як вона плаче? Марися йшла дедалі тихіше.

Чи не заблукала вона? Ні, де там! Дорога, мов широка біла стрічка, стелеться в далечінь, звужуючись десь там між темних дерев. Дівчинку почало хилити на сон.

Вона зійшла з дороги й сіла під деревом. Очі в неї заплющувались. От їй примарилось, наче матуся йде до неї з кладовища по білому снігу. Але ні, немає нікого. Проте Марися була впевнена, що хтось прийде. Хто ж? Янгол!

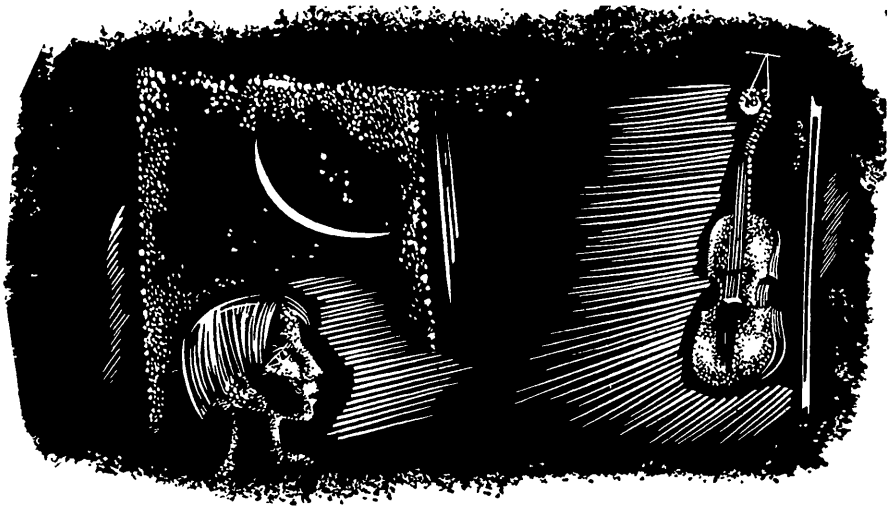
Адже стара Куликова казала, що він береже її. Марися навіть знала, який він, цей янгол. У їхній хатинці, де вони жили з матулею, був на малюнку янгол з лілеєю в руці, з крилами за спиною. Він неодмінно прийде. Краплі зашелестіли дужче, спадаючи з гілок. Напевне, янгол струсив їх крилами. Тихо! Справді хтось іде; чути, як шарудить м'який сніг; кроки ближче й ближче — обережні, але похапливі. Марися довірливо розплющує сонні оченята.

Що це?

Сіра, трикутна голова з нашорошеними вухами втулила погляд у дівчинку... Страшна, огидна...

ЯНКО МУЗИКАНТ

Народилося воно кволе, худеньке. Кумасі, що зібрались біля поро-діллі, хитали головами й над нею, й над дитиною. Ковалиха Шимонова, найрозумніша з усіх, почала втішати хвору.

— Давайте,— каже,— запалю над вами свічку; вже вам не жити, моя кумонько, вже вам треба на той світ лаштуватись. Треба б по ксьондза послати, щоб дав розгрішення.

— Еге ж! — додала інша.— А хлоп'я зараз треба охрестити: воно ксьондза не дочекається, то хоч не вмере нехрещене.

Таке кажучи, жінка запалила свічку, а тоді, взявши немовля, покропила його водою, аж воно почало мружити оченята, й мовила:

— Хрещу тебе в ім'я отця, й сина, й святого духа й даю тобі ймення Ян, а тепер, душе християнська, йди собі, звідки прийшла. Амінь!

Але душа християнська зовсім не хотіла йти туди, звідки прийшла, й залишати худеньке тільки; навпаки, вона примусила це тільки дригати ноженятами й плакати, хоч так слабенько й жалібно, наче, як розповідали кумасі: «Кошеня чи що таке пищало».

Послали по ксьондза. Він приїхав, зробив своє й поїхав. Хворій покращало. За тиждень вона вже пішла на роботу. Хлоп'я ледве дихало, але все ж таки дихало: лише на четвертому році зозуля відкувала

Йому навесні хворобу, воно трохи оклигало й сяк-так дожило до десяти років.

Янко був худий і засмаглий, з великим роздутим животом і запалими шоками; лягне, майже біле волосся спадало йому на ясні, витріщені оченята, що завжди поглядали на світ так, наче вдивлялися в якусь незмірну далечінь. Узимку Янко сидів у запічку й тихо плакав від холоду, а часом і від голоду, коли в матері не було чого ні в піч поставити, ні в горщик покласти. Влітку він ходив у самій сорочині, підперезаній крайкою, та в солом'янім брилі, з-під обідраних крисів якого Янко дивився, мов птах, задираючи голову вгору.

Мати, бідна наймичка, що жила, перебиваючись із дня на день, мов ластівка під чужою стріхою, може, й любила його по-своєму, але частенько біла й завжди називала «підкидьком». У вісім років він уже ходив підпасичем за худобою або, коли вдома не було чого їсти, збирав гриби в лісі. Як його там вовки не з'їли — один бог знає.

Це було дуже несміливе хлоп'я; як усі сільські діти, розмовляючи з чужими, воно клало пальця в рот. Люди навіть не сподівалися, що Янко виросте, а ще менше — що мати колись дочекається від нього втіхи, бо він і до роботи був незугарний. Невідомо, звідки це взялося, але Янка вабило тільки одне в світі — музика. Вона вчувалася йому скрізь, а коли хлопчик трохи підріс, то вже ні про що інше й не думав. Як піде, бувало, в ліс пасти худобу або з кошиком по ягоди, то завжди повернеться без ягід і каже шепелявлячи:

— Матусю! Так там щось у лісі «грало»... Ой! Ой!

А мати йому на це:

— Грало? Ось я тобі заграю, пожди!

І справді, часом вибивала йому музику ополоником по спині. Янко лементував, обіцяв, що більше не буде, проте йому все здавалося, ніби в лісі таки й справді щось грало... Що? Хіба він знав?.. Сосни, буки, берези, вільхи — все грало; весь ліс та й годі!

Луна теж грала... В полі награвали йому билини, в садку під хатиною цвірінчали горобці, аж вишні тряслися!.. Ввечері Янко прислухався до всіх голосів на селі, і йому, певне, здавалося, ніби грає все село. А коли послали хлопчика до роботи — розкидати гній, то йому навіть вітер грав у вилах.

Побачив раз економ, що Янко стоїть з розпатланим чубом і слухає, як вітер грає у дерев'яних вилах... побачив і, скинувши з себе ремінь, дав йому доброї прочуханки. Але й це не допомогло... Люди його прозивали «Янко музикант». Навесні він тікав з дому — робити сопілки біля струмка. Вночі, коли кумкали жаби, деркачі кричали на луках, птах бугай озивався по росі, коли півні співали попідтинню, він навіть спати не міг, все лежав і слухав; і хто його знає, яка там йому вчувалася музика...

Навіть у костюл мати не могла брати його з собою, бо тільки-но орган загуде або заспіває солодким голосом — у дитини так туманіли очі, наче вона була вже не на цьому, а на тому світі...

Сторож, котрий ходив уночі селом та, щоб не заснути, лічив зорі в небі або розмовляв тихенько з собаками, бачив не раз білу Янкову сорочку, коли він прокрадався поночі до корчми. Певна річ, не до корчми ходив він, а тільки під корчму. Там він слухав, причаївшись під стінкою. Люди танцювали «обертаса». Часом якийсь парубок вигукував: «У-га!»; чути було тупіт чобіт, дівочі голоси: «Ну, що ж!» Скрипки співали тихо: «Будем їсти, будем пити, будем веселитись», а контрабас вторував їм поважно: «Як бог дасть! Як бог дасть!» Вікна іскрились світлом, кожна балка в корчмі, здавалося, також тремтіла й співала, а Янко все слухав...

Що б він тільки не дав, аби мати таку скрипку, яка тоненько награв: «Будем їсти, будем пити, будем веселитись!» Такі співучі дощечки! Та ба! Де ж їх дістати? Де їх роблять? Коли б йому принаймні дозволили хоч раз узяти скрипку в руки!.. Та де там! Йому можна було тільки слухати, от він і слухав, аж поки голос сторожа не озивався за ним із темряви:

— А чи не підеш ти додому, ледащо?

Тоді Янко чимдуж утікав додому, а за ним линув у темряві голос скрипки: «Будем їсти, будем пити, будем веселитись» і поважний голос контрабаса: «Як бог дасть! Як бог дасть! Як бог дасть!»

Не було для Янка більшого свята, як слухати скрипку чи то на зажинках, чи то на якомусь весіллі. Він залазив потім на піч і не обзивався цілими днями, мов кіт, зиркаючи з темряви блискучими очима. Якось він змайстрував сам собі скрипку з дранки та кінського волосу, але вона не хотіла грати так гарно, як та в корчмі: ця скрипка бриніла тихо-тихесенько, наче мушка або комарик. Янко, проте, грав на ній з ранку до вечора, хоч діставав за те стільки штурханів, що кінець кінцем став схожий на оббите зелене яблуко. Але така вже була в нього вдача. Хлопчик худнув, тільки живіт у нього був завжди великий і роздутий; чуприна ставала дедалі густіша, очі розкривалися ширше й ширше, хоч найчастіше бували повні сліз. А щоки й груди западали все глибше...

Янко був не схожий на інших дітей, швидше він нагадував свою скрипку з дранки, яка ледве бриніла. В переднівок він мало не вмер з голоду, бо живився лише сирою морквою, а також бажанням мати скрипку.

Але це бажання не принесло йому добра.

Один лакей у панськім маєтку мав скрипку. Інколи смерком він грав на ній, щоб сподобатися покоївці. Янко часом підповзав поміж лопухами аж до відчинених дверей буфетної, аби тільки подивитися на

ту скрипку. Вона висіла на стінці якраз напроти дверей. Вся душа хлопчикова линула з очей до тієї скрипки; скрипка здавалась йому чимось недоторканим і святим. А проте він хотів хоч раз узяти її в руки або хоч придивитися зблизька... Бідне мале дитяче серце тремтіло, повне щастя від самої цієї думки.

Одної ночі в буфетній нікого не було. Пани давно жили за кордоном, будинок стояв порожній, лакей завжди сидів у кімнаті покоївок. Янко, причаївшись у лопухах, довго дивився крізь відчинені двері на мету всіх своїх бажань. Повний місяць скося заглядав крізь вікно в кімнату, вимальовуючи на стіні великий ясний квадрат. Цей квадрат помалу наближався до скрипки, аж поки не освітив її всю. У темряві хлопцеві здавалося, ніби від скрипки лине срібне сяйво, а надто опуклі лінії її були освітлені так яскраво, що Янко ледве міг на неї дивитися. В місячному сяйві було видно все: вигнуті боки скрипки, струни, загнуту ручку. Кілочки на ній блищали, мов світлячки, а смичок, що висів поруч, скидався на срібний прут...

Ой! Яке це все було гарне й справді чарівне! Янко дивився на скрипку все жадібніше. Скулившись у лопухах, спершись ліктями на худі коліна, з розкритим ротом, він дивився й дивився, не відриваючи очей. То страх спиняв його на місці, то якась непереможна сила штовхала Янка вперед. Чари це були, чи що?.. Здавалося, освітлена скрипка наближалася з темряви, підпливала до хлоп'яти. Часом вона ніби мерхла, щоб знов засвітитися ще дужче. Чари, справжні чари! Тим часом війнув вітер: тихо зашуміли дерева, зашелестіли лопухи, й хлопчик виразно почув: «Іди, Янку! В буфетній нема нікого... Іди, Янку!..»

Ніч була ясна, місячна. В саду над ставком заспівав соловейко, виводячи то тихо, то голосніше: «Іди! Підійди! Візьми!» А поважна дрімлюга тихо облетіла навколо голови дитини й гукнула: «Янку, ні! Ні!» Але дрімлюга відлетіла, а соловейко залишився, й лопухи шелестіли чимраз голосніше: «Там нема нікого!» Скрипка засяяла знову.

Бідне маленьке скулене тільце обережно посунулось уперед, а соловейко тихесенько виводив: «Іди! Підійди! Візьми!»

Біла сорочечка вже мелькала біля самих дверей. Чорні лопухи не затуляли її. На порозі кімнати чути було, як швидко дихали слабкі груди дитини. Ще хвилина — біла сорочка зникла, вже тільки одну босу ніжку видно за порогом. Даремно дрімлюга пролітає ще раз, гукаючи: «Ні! Ні!» — Янко вже в буфетній.

Закумкали раптом величезні жаби на ставку, ніби злякавшись чогось, та незабаром змовкли. Перестав виспівувати соловейко, не шелестіли лопухи. Янко ступав тихо, обережно, але тут його охопив страх. Там, у лопухах, він почував себе наче вдома, а тут — мов дике звірятко в пастці. Рухи його стали рвучкими, подих — коротким і свистячим, до того ж Янка знов оповила темрява. Тиха літня блискавиця, майнув-

ши із заходу на схід, освітила ще раз кімнату і Янка, що завмер навкарачки перед скрипкою, задерши голову. Але блискавиця згасла, місяць заслонила хмарка, і вже нічого не було ні видно, ні чути.

Та за хвилину в темряві полинув тихий плачливий звук, ніби хтось необережно доторкнувся до струн — і раптом...

Якийсь грубий заспаний голос гнівно спитав з кутка кімнати:

— Хто там?

Янко затаїв подих, але грубий голос спитав ще раз:

— Хто там?

Одсвіт сірника замиготів на стіні, стало видно, а потім... О боже! Залунала лайка, удари, плач дитини, лемент: «Ой, не буду!» Замиготіло світло у вікнах, загавкали собаки, знявся галас у всьому домі...

На другий день бідний Янко вже стояв перед судом у старости.

Чи будуть його судити як злодія? Напевно.

Глянули староста й засідателі, як він стоїть перед ними з пальцем у роті, з витріщеними, зляканими очима, малий, худий, затурканий, не розуміючи, де він і чого від нього хочуть... Як тут судити такого бідолаха, що має десять років і ледве на ногах тримається? В тюрму його посадити, чи що?.. Треба ж мати трохи милосердя до дітей. Нехай його візьме сторож, нехай йому всипле різок, щоб більш не крав, та й годі.

Покликали сторожа Стаха.

— Візьми його та дай йому отам на згадку.

Стах кивнув своєю придуркуватою звірячою головою, взяв Янка під пахву, мов якесь кошеня, і поніс до стодоли. Хлоп'я чи не розуміло, що зараз буде, чи дуже злякалось, але не озвалось ні словом, тільки дивилося, мов зляканий птах. Хіба ж воно знало, що з ним зроблять? Та як Стах у stodолі взяв його в оберемок, простяг на землі і, закотивши сорочину, махнув з плеча, лише тоді Янко скрикнув:

— Матусю! — і так за кожним ударом різкою кричав: «Матусю! Матусю!», але все тихше й слабше, аж поки за якимось ударом не затих зовсім і вже не кликав матері!..

Бідна, розбита скрипка!..

Ех, ти, дурний, злий Стах! Хто ж так б'є дітей? Адже воно й так було мале, кволе й ледве дихало.

Прийшла мати, забрала хлопчика, але мусила вже нести його додому на руках... На другий день Янко не встав, а на третій день, надвечір, уже вмирав собі спокійно на лавці під рядниною.

Ластівки щебетали на черешні, що росла біля хати, промінь сонця падав крізь шибку й заливав світлом золоту розпатлану голівку дитини, обличчя, в якому вже не було ні краплини крові. Цей промінь був ніби шлях, яким мала відійти душа хлопчика. Добре, що хоч в хвилину смерті вона піде широкою сонячною дорогою, бо за життя ішла справді тернистою стежиною. Худі груди ще здійсмалися від подиху,

хлоп'я, здавалося, прислухалось до відгомону сільського життя, що лив крізь розчинене вікно. Був вечір. Дівчата, ідучи із сіножаті, співали: «Ой на зеленій, на луці», а від струмка долинав голос сопілки... Янко востаннє прислухався, як грає село... На ряднині поруч лежала його скрипка з дранки.

Раптом обличчя вмираючої дитини прояснилося, а з побілілих уст злетів шепіт:

— Матусю!..

— Що, синку?— обізвалася мати, яку душили сльози...

— Матусю, бог дасть мені на небі справжню скрипку?

— Дасть, синку, дасть! — відповіла мати.

Більше вона нічого не могла сказати: груди їй шматував нестерпний жаль. І простогнавши тільки: «Ой Ісусе! Ісусе!», мати впала обличчям на скриню й заридала, як божевільна або як людина, що бачить: не врятувати їй від смерті того, кого любить найбільше в світі...

І вона справді не врятувала, бо коли, підвівшись, знову глянула на дитину, очі малого музиканта були широко розкриті, але нерухомі, а споважніле обличчя — застигле й сумне. Сонячний промінь теж зник.

Спи спокійно, Янку!

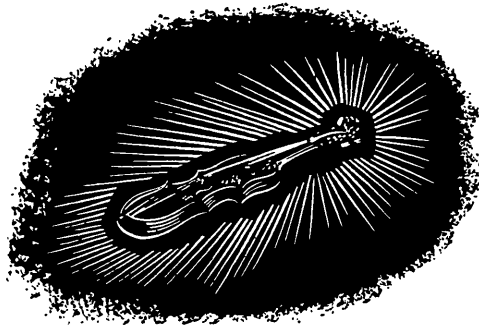
* * *

Другого дня повернулися з Італії пани. Разом з ними приїхав і панич, який залицявся до панни. Панич мовив по-французьки:

— Яка прекрасна країна Італія!

— І який артистичний в ній народ! Це справжнє щастя — відшукувати там талановитих людей і допомагати їм,— додала панна.

Над Янком шуміли берези...

ІЗ ЩОДЕННИКА ПОЗНАНСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

Світло лампи, хоч і притемнене, завжди розбурхувало мене від сну, і, прокинувшись о другій або третій годині ночі, я бачив Михася, що сидів над книжкою. Його маленька квола постать у самій білизні схилялася над сторінками, а сонний втомлений голос механічно повторював у нічній тиші відміни латинських або грецьких дієслів, з тією одноманітністю, з якою в костьолі повторюють слова молитов. Коли я гукав, щоб він ішов спати, хлопчик відповідав: «Я ще не вивчив як слід, пане Вавжинкевичу».

Я готував разом з ним завдання з четвертої й до восьмої години вечора, а потім ще з дев'ятої й до дванадцятої, і сам не лягав спати, доки не пересвідчувався, що він знає все; але завдань було надто багато. Впоравшись з останнім, хлопчик забував перше, а відміни — латинські, грецькі й німецькі, всуміш з назвами різних повітів, викликали в його бідолашній голівці таку плутанину, що він не міг спати. Тоді хлопчина вилазив з-під ковдри, засвічував лампу й знову сідав до свого столика. Коли я сварився на нього, він плакав і благав, щоб я дав йому ще хоч трохи повчити.

Згодом я вже так звик до тих нічних неспань, до притемненого світла лампи та бурмотіння відмін, що, коли їх не було, я не міг спати. Може, я мав заборонити дитині отак виснажувати свої сили, але що я міг

вдіяти? Адже Михась повинен був хоч сьак-так приготувати домашні завдання, інакше його виключили б із школи. Один тільки бог знає, яке б це було тяжке горе для пані Марії, яка, залишившись після смерті чоловіка з двійком сиріт, усі надії покладала на Михася.

Становище було майже безнадійне: я добре знав, що надмірні розумові зусилля руйнують хлопчине здоров'я й навіть загрожують його життю. Треба було хоча б гартувати його фізично, примушувати робити якісь гімнастичні вправи — багато ходити або їздити верхи, але на це не було часу. В дитини було стільки роботи, вона мусила щодня стільки вивчити напам'ять, стільки написати, що, поклавши руку на серце, можу тільки повторити ще раз: часу не було! Кожну хвилину, потрібну для життя й здоров'я хлопця, забирала латина, грецька мова... й німецька. Ранком, коли я допомагав Михасеві вкладати книжки в ранець і бачив, як його худенькі плечі схиляються під тягарем,— серце в мене стискалося від болю. Не раз я прохав гімназійне начальство ставитися до нього поблажливіше й хоч трохи зважити на його кволе здоров'я, але німці-вчителі запевняли, що я псую й розбещую дитину, що Михась, мабуть, мало працює, що в нього польська вимова та що він через усяку дрібничку плаче. Я сам — людина самотня, буркотлива, та ще й хвора на груди — отож ці докори отруїли мені не одну хвилину життя. Вже хто-хто, а я знав, скільки працює Михась! Це був хлопчик не дуже здібний, але такий терплячий і, незважаючи на свою лагідність, обдарований такою силою волі, якої мені не доводилося спостерігати в жодному хлопцеві його віку. Бідолашний Михась пристрасно й сліпо любив свою матір, а до того ж йому сказали, що мати дуже нещаслива й хвора, й коли він погано вчитиметься, то це може її вбити. І хлопчик тремтів від самої думки про це й цілісінькими ночами сидів над книжками, аби тільки не засмутити матір. Він гірко плакав, коли одержував погану оцінку, але нікому не спадало на думку, чому він плаче і яку страшну відповідальність відчуває у ці хвилини.

Ет! Кого це цікавило? У нього був польський акцент — і край!

Я його не псував і не розбещував, просто розумів краще, ніж інші, а коли, замість лаяти Михася за погані оцінки, намагався потішити його, як міг,— то це вже моя справа. Я сам немало напрацювався в житті, немало бідував і голодував, не мав щастя й ніколи не матиму і — хай йому всячина! — вже й зубів не зціплюю, коли думаю про це... Не вірю я, щоб життя було чогось варте, але, може, саме тому широко співчуваю чужому лихові.

Коли мені було стільки років, скільки Михасеві, я принаймні досхочу ганяв голубів і грався в бабки біля ратуші; був здоровий і веселий. Кашель не мучив мене. Коли давали прочухана, я плакав, поки били; а взагалі був вільний, як птах, і ні про що не дбав. Михась навів і цього не мав. Життя могло колись покласти його між молотом і

ковадлом; а тоді тільки й було б у нього втіхи, що згадка про дитинство, коли він бавився, як усі малюки, пустував, бігав на свіжому повітрі, в променях сонця. Але я не бачив, щоб він якось поєднував працю з дитячими забавами. Навпаки: хлопчик ішов до школи й повертався з неї похмурий, згорблений під тягарем книжок, знесилений, із зморшками в кутках очей, наче завжди стримував вибух ридань. Через те я співчував малому й хотів бути йому підтримкою.

Я сам учитель, хоч і приватний, і не знаю, що було б зі мною, коли б я втратив віру в цінність науки, в її корисність.

Я просто тільки думаю, що навчання не повинне бути трагедією для дитини, що латина не може заступити повітря й здоров'я, що добра чи погана вимова не повинна вирішувати долю й життя маленької людини.

Думаю також, що вчитель краще виконає своє завдання, коли дитина відчуватиме руку, яка лагідно веде її вперед, а не ногу, яка давить їй на груди, топче все, чого дитину навчили вдома шанувати й любити... Отака я відстала людина й, напевне, вже ніколи не зміню своїх поглядів, а навпаки, зміцнюю їх чимраз дужче, коли згадую свого Михася.

Я шість років був його вчителем, спершу як гувернер, потім, коли він пішов до другого класу,— вже як репетитор. Отож я мав час полюбити його. І нарешті — навіщо критися від самого себе: Михася я любив ще й тому, що він був сином жінки, яку я кохав понад усе в житті...

Ніколи вона не знала про це, ніколи й не знатиме. Я пам'ятаю — хто я... Просто пан Вавжинкевич, приватний вчитель, і до того ж хвора людина, а вона — донька заможного шляхтича, простіше кажучи, пані, на яку я не зважився б і оком кинути. Але самотнє серце, пошматоване життям, повинне ж нарешті зачепитися за щось, отак, як чіпляється підхоплена хвилею черепашка; от і моє серце прикипіло до неї. Що я можу вдіяти? Та й хіба це комусь шкодить? Я вимагаю від неї не більше світла, ніж від сонця, яке навесні зогріває мої хворі груди.

Шість років я прожив у її домі, був, коли вмирав її чоловік, бачив її — нещасливу й самотню, але завжди добру, мов янгол, повну безмежної любові до дітей, майже святу в своєму вдовуванні, отож... до цього мало дійти. Але це не любов, це щось схоже на культ.

Михась дуже нагадував матір. Не раз, коли він підіймав на мене очі, мені здавалося, що я дивлюсь на неї. Ті ж самі тонкі риси, те саме чоло, затінене буйним білявим волоссям, той самий лагідний обрис брів, а найбільше голос — зовсім такий, як у неї. У вдачі матері й сина теж було багато спільного — насамперед екзальтованість почуттів і поглядів. Обое належали до тієї породи нервових, вразливих, благородних людей, які здатні до найглибшого почуття, найбільшої самопожертви, але, зіткнувшись з життям, з дійсністю,— рідко знаходять щастя, бо дають більше, ніж беруть.

Михасева родина колись була дуже багата, але різноманітні бурі розвіяли багатство, а те, що залишилось — хоч і не можна було назвати злиднями чи бідністю — проте, порівняно до минулих часів, це все-таки була мізерія. Михась був останнім у сім'ї; через те пані Марія любила його не тільки як власну дитину, але і як єдину надію на майбутнє. На жаль, з засліпленням, властивим матерям, вона вбачала в синові виняткові здібності. Хлопчик і справді був не тупий, але належав до того типу дітей, здібності яких розвиваються лише згодом, разом з фізичними силами й здоров'ям. За інших умов Михась міг би скінчити школу й університет, стати корисним працівником у будь-якій галузі. Але в німецькій гімназії він тільки мучився і, знаючи, як багато надій покладає мати на його здібності,— даремно виснажував свої сили.

Я багато чого бачив у житті й давно вже вирішив не дивуватися нічому, але, скажу щиро, мені важко було повірити, щоб могли існувати такі обставини, за яких терпіння, сила волі й працьовитість не принесли б дитині нічого, крім шкоди.

В цьому є щось ненормальне, і, якби слова могли надолужити жаль і гіркоту, я б сказав разом з Гамлетом, що є в світі речі, які не снилися навіть мудрецам.

Я працював з Михасем так, наче від оцінок, які він одержував в гімназії, залежало моє власне майбутнє. Адже ми з моїм любим хлопчиком мали спільну мету: не засмутити пані Марію, показати їй хороший табель, викликати усміх щастя на її устах.

Коли Михасеві щастило одержати добру оцінку, він приходив із школи розпромінений і щасливий. Здавалося, наче він раптом підріс, випростався; його завжди похмурі очі сяяли ширим дитячим сміхом, виблискували, мов дві жаринки. Він одразу скидав із своїх вузьких плечей ранець, перевантажений книжками, й, підморгуючи мені, сповіщав ще на порозі:

— Пане Вавжинкевичу, мама була задоволена! Я одержав сьогодні з географії — вгадайте, скільки?

А коли я вдавав, що ніяк не можу вгадати, він підбігав до мене з гордим виразом і, обнявши за шию, казав нібито на вухо, а насправді дуже голосно:

— П'ятірку! Справді, п'ятірку!

Це були щасливі хвилини для нас обох.

Після цього Михась завжди мріяв, як воно буде, коли він одержить усі відмінні оцінки, й приказував — чи то мені, чи то самому собі:

— На різдво поїдемо в Залесін! Сніг падатиме, як завжди взимку: отож поїдемо саньми. Приїдемо вночі, а мама не спить, чекає на мене! Обійме, поцілує і зразу ж спитає про табель. Я навмисне роблю смутне обличчя, а тут мама читає: «Закон божий — відмінно, німецька

мова — відмінно; латина — відмінно!» Самі «відмінно!» О пане Вавжинкевичу!

Бідному хлопчикові сльози набігали на очі, а я, замість зупинити його, сам летів за його мріями змученою уявою, — й пригадував дім у Залесіні, його вродистий спокій; благородну жінку, яка там порядкувала; думав про щастя, яке принесе їй повернення сина з відмінними оцінками в табелі.

В такі хвилини я повчав Михася, пояснював, що маму дуже хвилюють його успіхи в навчанні, але так само хвилює його здоров'я; що він не повинен плакати, коли я примушую його гуляти; повинен спати, скільки потрібно, й не сидіти довго вночі. Зворушений хлопчик міцно обіймав мене за шию, приказуючи:

— Добре, мій золотий пане Вавжинкевичу, я буду такий здоровий, що аж страх, стану такий дужий, що ні мама, ні маленька Льоля мене не впізнають.

Я часто одержував листи від пані Марії; вона просила мене стежити за здоров'ям сина, але я кожного дня з розпачем переконувався, що погодити навчання Михася з його здоров'ям було майже неможливо. Якби дисципліни, що викладалися в другому класі, були надто складні — можна б легко зарадити лихові, перевівши Михася до першого класу, але він чудово розумів усе, що тут викладалось, — отож ішлося зовсім не про складність навчання, а про час, який воно відбирало в дитини, про німецьку мову, якою Михась володів недостатньо.

Тут я вже нічого не міг зробити й тільки сподівався, що, коли настануть свята, відпочинок хоч трохи надолужить шкоду, заподіяну здоров'ю хлопчика надмірною працею.

Якби Михась спокійніше ставився до своїх невдач, я б менше турбувався за нього; але кожну невдачу він переживав куди гостріше, ніж успіх. Хвилини радості — п'ятірки, про які я згадував, на жаль, траплялися дуже рідко.

Я до такої міри звик усе читати на його обличчі, що варт було Михасеві зайти до кімнати — і я вже з першого погляду вгадував, коли йому не щастило.

— Одержав погану оцінку? — питав я.

— Так.

— Ти не знав завдання?

Інколи Михась відповідав: «Не знав», але частіше: «Знав, але не міг відповісти».

Малий Овіцький, перший учень у другому класі, якого я навмисне приводив, щоб Михась разом з ним готував домашні завдання, — говорив, що Михась одержує погані оцінки здебільшого тому, що не вміє... цокотіти, як інші.

В міру того як підупадали розумові й фізичні сили дитини, такі

невдачі повторювались дедалі частіш. Я помітив, що коли Михась, виплакавшись, сідав готувати завдання — він здавався тихим і начебто спокійним, але в подвоєній енергії, з якою хлопчик брався до роботи, було щось розпачливе й водночас гарячкове. Часом він мовчки ховався в куток, хапаючись обома руками за голову; екзальтований хлопчик уявляв собі, що копає могилу матері, не знав, як запобігти цьому, й почував себе в якомусь зачарованому колі, звідки не було виходу.

Михась дедалі частіше сидів над книжками вночі. Побоюючись, що я прокинусь і накажу йому спати, він тихцем уставав у темряві, виносив лампу в присінок, засвічував і сідав за роботу. Поки я не спіймав його на гарячому, він кілька ночей просидів на холоді. Нічого не вдієш, доводилося вставати, кликати хлопчика до кімнати й ще раз проробляти з ним усі завдання, аби тільки переконати його, що він усе знає й тільки даремно ризикує застудитися, сидячи в холодному присінку. Але Михась кінець кінцем вже й сам не розумів, що він знає й чого не знає. Він знесилювався, худнув, жовкнув і хмурнів дедалі більше. Проте я часом відчував, що не сама тільки важка праця виснажує його сили. Раз, коли я викладав Михасеві «Історію, яку дядько оповідав своїм племінникам»¹, що її, на прохання пані Марії, читав йому кожного дня, Михась раптом схопився з палаючими очима. Я аж перелякався, побачивши його допитливе й суворе обличчя.

— То це правда, а не вигадка?! Бо...

— Бо що, Михасю? — спитав я здивовано.

Замість відповіді, Михась зціпив зуби, а потім вибухнув таким розпачливим плачем, що я довго не міг його заспокоїти.

Я став допитуватися в Овіцького про причини цього вибуху — але Овіцький не міг або не хотів відповісти. Нарешті я догадався сам. Не було ніякого сумніву, що польській дитині доводилося чути в німецькій школі багато такого, що ранило її найглибші почуття. Тут кепкували й знущалися з її батьківщини, з мови й традицій — одне слово, з усього, що вдома дітей навчали шанувати й любити. Ці знущання не дуже обурували інших хлопців, хоч і викликали в них щиру ненависть до німців-вчителів; але Михася це ранило глибоко; він не зважувався заперечити, хоч, певне, йому не раз хотілося кричати від болю. Він тільки зціплював зуби й страждав мовчки. Отож до мук, що їх йому завдавали погані оцінки й постійні невдачі в навчанні, долучалась ще пекуча моральна гіркота, яку Михасеві доводилося відчувати щодня. Дві сили, два голоси, яких повинна слухатися дитина і які саме тому повинні звучати в згоді, — шарпали хлопчика в різні боки. Що один голос називав

---

¹ «Історія, яку дядько оповідав своїм племінникам», — багато разів виданий підручник польської історії, написаний відомим істориком Іоахимом Лелевелем.

шанованим і любимим, інший таврував як смішне й віджиле, що один називав щирим і чесним, другий ганьбив як злочин.

У своєму роздвоєнні хлопцеві ішов за тим авторитетом, за яким його кликало серце, але мусив удавати, ніби слухається повчань іншого; мусив удавати це з ранку й до вечора, мусив жити під утиском дні, тижні, місяці! Яке жахливе становище для дитини!

Дивна доля судилася Михасеві! Життєві драми здебільшого починаються згодом, коли перше листя обсіпається з дерева юності; тільки в мого хлопчика все, з чого складається нещастя людини: моральне гноблення, таємна скорбота, постійна тривога, даремні зусилля, поступове зневір'я — все це почалося на одинадцятому році життя.

Ані його слабеньке серце, ані підупалі сили не могли витримати цього тягаря. Минали дні, тижні; бідолаха подвоював зусилля, а наслідки були дедалі гірші, дедалі мізерніші. Листи від пані Марії, як завжди, сповнені ніжності, тільки збільшували муку, що гнітила серце дитини.

«Бог обдарував тебе, Михасю, незвичайними здібностями,— писала мати,— отож я вірю, що ти не обманеш надій, які я на тебе покладаю, й виростеш справжньою втіхою мені та нашій батьківщині».

Коли хлопчик уперше одержав такого листа, він конвульсійно схопив мене за руки і, задихаючись від ридань, став повторювати:

— Що мені робити, пане Вавжинкевичу?! Що я можу зробити?!

Справді, що він міг зробити? Як міг зарадити тому лихові, що з'явився в світ без природжених здібностей до іноземних мов і не міг так жваво цокотіти по-німецьки, як інші.

На «Всіх святих» почалися канікули. Табелі у Михася був не дуже добрий: з трьох найважливіших дисциплін він дістав посередні оцінки. Хлопчик так закликав і просив мене, що я не відправив табеля пані Марії.

— Дорогий, любий пане Вавжинкевичу! — благав він, склавши руки наче для молитви.— Мама ж не знає, що зараз видають табеля, а до різдва бог, може, змилується наді мною.

Бідне хлоп'я ще тішило себе надією, що йому пощастить виправити погані оцінки — а разом з ним тішив себе і я... Мені здавалося, що він звикне до шкільного життя, опанує німецьку мову, навчиться правильно вимовляти і насамперед — витрачатиме все менше й менше часу на виконання шкільних завдань.

Якби не це, я давно б написав пані Марії й змалював би їй справжній стан речей.

Деякий час здавалося, що сподіванки наші справдяться. Зараз же після канікул Михась одержав три відмінні оцінки; й серед них одну з латини. З усіх учнів у класі тільки він один знав, як буде минулий час від латинського дієслова «радіти». Сталося це тому, що, одержавши

перед тим дві відмінні оцінки, він спитав у мене, як буде латиною «я радію». Я думав, що Михась збожеволіє з радощів. Він зразу ж написав матері листа, який починався словами:

«Дорога моя мамусю! Чи ти знаєш, рідна, як буде минулий час від латинського дієслова «радіти»? Напевне ж не знаєш. Не знає й маленька Льоля, бо з усього класу знав тільки я».

Михась просто обожнював матір. З того часу він шохвилини розпитував мене про латинські дієслова та дієприслівники. Зберегти відмінну оцінку з латини стало основним завданням його життя. Але це був лише короткий проблиск щастя. Незабаром фатальна польська вимова зруйнувала все, що хлопчикові пощастило збудувати з такими зусиллями. Надмірна кількість дисциплін не дозволяла йому приділяти кожній з них стільки часу, скільки було потрібно. Один нещасливий випадок остаточно розвіяв його надії. І Михась, і Овіцький забули сказати мені про одне письмове завдання й не виконали його. Овіцькому, як першому учневі, це минуло безкарно, його навіть не перевірили, а Михасеві прилюдно зробили догану й попередили, що можуть виключити із школи.

Мабуть, учителі думали, що Михась приховав од мене це завдання, бо не хотів його виконувати, а хлопець, нездатний до найменшої брехні, нікому не міг довести, що він зовсім не винен. Він міг, правда, сказати, що Овіцький теж забув виконати це завдання, але йому не дозволила зробити це школярська етика. Коли я спробував переконати німецьких учителів, мені відповіли, що я заохочую хлопця до лінощів. Не можу навіть сказати, як це було прикро, але ще дужче стурбував мене Михасів вигляд. Увечері того дня я бачив, як він, обхопивши голову обома руками, шепотів, думаючи, що я його не чую: «Болить! Болить! Болить!»

Ранком наступного дня прийшов лист від пані Марії, сповнений радості: пестливі слова, якими мати надіяла його за недавно одержані п'ятірки, завдали Михасеві ще більшого болю.

— Добра ж буде мамі втіха! — ридав він, затуливши обличчя долонями.

Наступного дня, коли я надів Михасеві на плечі ранець з книжками, хлопчина похитнувся й мало не впав. Я хотів заборонити йому йти до гімназії, але Михась почав запевняти, що в нього нічого не болить; просив тільки, щоб я провів його, бо в нього може запаморочитися голова.

Опівдні хлопчик повернувся з новою незадовільною оцінкою. Йому поставили її за домашнє завдання, котре він вивчив дуже добре, але, як казав Овіцький, Михась перелякався й не міг вимовити ані слова.

В гімназії про Михася встановилася непохитна думка, що це

хлопець «просякнутий» реакційними принципами й інстинктами», тупий і ледачий.

З двома останніми обвинуваченнями, про які Михась знав, він боровся, мов тонучий з хвилею, — розпачливо, але марно.

Нарешті він остаточно зневірився в собі, у власних силах, і переконався, що всі його зусилля, вся праця — даремні, що він ніколи не зможе говорити по-німецьки правильно й завжди вчитиметься погано. І водночас уявляв собі, що на це скаже мати, як це вразить її, як зруйнує і так слабке її здоров'я.

Ксьондз із Залесіна, який часом писав Михасеві, чоловік дуже приємний, але не дуже обачний, кожного листа закінчував словами:

«Пам'ятай, Михасю, що не тільки радість, а й здоров'я матері залежить від твоїх успіхів у навчанні та доброї поведінки».

Михась пам'ятав це, пам'ятав аж надто, бо навіть уві сні повторював жалібним голосом: «Мамо! Мамо!», наче благав пробачення.

Але наяву він одержував усе гірші й гірші оцінки. Тим часом різдво наближалося дуже швидко, й щодо Михасевого табеля не могло вже бути ніяких ілюзій. Я написав пані Марії, щоб попередити її заздалегідь. Я писав одверто й рішуче, що дитина дуже квола й переобтяжена працею, що, незважаючи на всі зусилля, Михась не може впоратися з навчанням та що після свят, очевидно, доведеться забрати його із школи, тримати на селі й насамперед зміцнити його здоров'я.

З відповіді пані Марії я зрозумів, що її материнське самолюбство боляче вражене, але вона писала мені як розумна жінка, як мати, що перш за все любить свою дитину.

Я нічого не сказав Михасеві про цього листа, про намір забрати його із школи, щоб не хвилювати хлопчика заздалегідь, а тільки натякнув, що коли б навіть сталося найгірше — мати все одно знає, як він працював, і, звичайно, зрозуміє причину його невдач.

Це, мабуть, принесло Михасеві полегшення, бо він раптом заплакав гірко й щиро, як не плакав уже давно, й усе повторював:

— Скільки мамі горя зі мною!

Проте від самої думки, що незабаром поїде до Залесіна, побачить маму, маленьку Льолю й ксьондза Машинського, він почав усміхатися кризь сльози.

Я теж мріяв про Зелесін, бо вже не міг далі дивитися, як мучиться дитина. Там чекала його любов матері, щира приязнь усіх навколишніх людей, тиша й спокій. Там навчання оберталось до нього зовсім іншим обличчям — лагідним, прихильним, а не чужим та огидним; там уся атмосфера була рідна й чиста: нею легко було дихати дитячим грудям.

Отож я чекав свята, мов порятунку, й лічив на пальцях хвилини,

які до нього залишилися. Але з кожною новою хвилиною приходило до Михася нове горе. Здавалося, все було проти нього. Для «більшої практики» з німецької мови дітям забороняли говорити між собою по-польськи. Михась забув про це й за «ДЕМОРАЛІЗАЦІЮ інших» знов одержав прилюдну догану. Це було якраз перед святами, отож мало велике значення для наступного табеля. Як пережив цю подію самолюбний, вразливий хлопчик — не можна й сказати. Який хаос мав утворитися в його голові! Дитяче серце краялось, перед очима замість світла — стелився морок. Михась хилився, мов колосок од вітру. Обличчя цієї одинадцятирічної дитини набрало якогось трагічного виразу; хлопчика ніби весь час душили приховані сльози, він дивився, мов поранений птах. Потім Михася охопила дивна задумливість і сонливість, рухи стали якісь машинальні, голос звучав на диво повільно. Хлопчик став незвично тихий, спокійний і механічно слухняний.

Коли я казав йому, що час їти гуляти, він не опирався, як раніш, а мовчки брав шапку й ішов слідом за мною. Я б навіть був задоволений, якби Михась справді збайдужів до всього, але під зовнішнім спокоєм крився екзальтований, болісний розпач.

Михась сидів над книжками, готував домашні завдання, як і раніш, але вже більше за звичкою. Видно було, що, механічно повторюючи відміни дієслів, Михась думає про щось інше, чи швидше ні про що не думає. Раз, коли я його спитав, чи він виконав усі завдання, хлопчик відповів повільно й ніби сонно:

— Я думаю, пане Вавжинкевичу, що це все одно ні до чого!

Я боявся навіть згадувати при ньому про матір, щоб не переповнити чашу гіркоти, з якої пили його дитячі уста.

Мене все дужче хвилювало його здоров'я, бо Михась з кожним днем худнув і, нарешті, став аж прозорий. Сітка тонких жилок, яка раніш позначалась у нього на скронях лише в хвилини збудження, — тепер виднілася завжди. Шкода було дивитися на цю дитячу голівку, що нагадувала в'янучу квітку.

На перший погляд, Михась ніби й не був хворий, але бліднув і втрачав сили з кожною годиною. Він уже не міг підняти ранець з усіма підручниками, отож я вкладав лише частину книжок, а решту ніс сам, бо тепер щодня одводив і приводив його із школи.

Нарешті настали свята. Коні з Залесіна чекали на нас уже два дні, а пані Марія в листі сповіщала, що всі виглядають нас з нетерпінням. «Я чула, що тобі, Михасю, не пощастило в навчанні, — закінчувала вона свого листа, — й уже не сподіваюсь на відмінні оцінки. Хочу тільки, щоб учителі твої думали так само, як я, — що ти зробив усе залежне від тебе й доброю поведінкою намагався надолужити недостатні успіхи».

Але німецькі вчителі в усіх випадках додержувалися зовсім ін-

шої думки — отож останній табель обманув і цю сподіванку пані Марії. Останню прилюдну догану Михась одержав саме «за поведінку».

На думку німецьких вчителів, тільки та дитина поводитись добре, яка відповідала сміхом на їхнє глузування з «польської відсталості», з польської мови й польських традицій. Унаслідок таких етичних уявлень, Михася як учня, що «не мав ніяких перспектив на те, щоб з користю для себе засвоювати дисципліни в гімназії й тільки даремне займав місце» — було виключено.

Він приніс цей вирок увечері. В кімнаті було майже темно, бо на вулиці йшов рясний сніг — і я не міг розгледіти його обличчя. Бачив тільки, що Михась підійшов до вікна, став і якимось отупіло, мовчки задивився на сніжинки, що кружляли в повітрі. Мені здалось, що в бідолахи, мабуть, і думки кружляють в голові, мов ці сніжинки, але я не схотів говорити з ним ні про виключення, ні про той злосчастний табель. Може, з чверть години минуло в прикрому мовчанні, а тим часом надворі майже зовсім стемніло. Я почав укладати речі в чемодан, а Михась усе стояв біля вікна. Нарешті я запитав:

— Що ти там робиш, Михасю?

— А правда ж,— відповів він голосом, що тремтів і ламався на кожному складі,— мама сидить зараз з Льолею в зеленому кабінеті біля вогню й думає про мене?

— Може. Чому в тебе так тремтить голос? Чи ти не заслаб?

— У мене нічого не болить. Мені тільки дуже холодно.

Я зараз же роздяг Михася й поклав у ліжку, а роздягаючи, з жалем дивився на його худі коліна й руки, тонкі, мов очеретинки. Я приніс йому гарячого чаю й накрив, чим тільки міг.

— Тепліше тобі зараз?

— Так! Тільки голова в мене трохи болить.

Бідна голова, їй було від чого боліти! Змучений хлопчик хутко заснув; його запалі груди рвучко дихали. Я теж почував, що нездужаю, і, вклавши Михасеві й свої речі, ліг. Дмухнув на свічку й зараз же заснув.

Десь о третій годині ночі мене збудило світло й монотонне, добре знайоме бурмотіння. Я розплющив очі, й серце мое тривожно здригнулось. На столі горіла лампа, а біля столика сидів над книжкою Михась у самій сорочці. Щоки його палали, очі були напівзаплющені, наче він з усієї сили силкувався щось запам'ятати, голова трохи відкинута назад, а сонний голос повторював:

— Coniunctivus: ¹ Amen, ames, amet, amemus, ametis...

---

¹ Coniunctivus: Amen, ames, amet, amemus, ametis... (лат.†.— Умовний спосіб: я б любив, ти б любив, він би любив, ми б любили, ви б любили...

— Михасю!

— Coniunctivus: Агем, амес...

Я шарпнув його за плече:

— Михасю!

Він прокинувся й здивовано закліпав очима, наче не впізнаючи мене.

— Що ти робиш? Що з тобою, дитино?

— Пане Вавжинкевичу!— відповів він усміхаючись,— я повторюю все з самого початку; мені треба завтра обов'язково одержати «відмінно».

Я схопив Михася на руки й відніс у ліжку. Тіло його опекло мене, наче вогнем. На щастя, лікар жив у нашому будинку, я зараз же привів його. Йому не довелося довго міркувати. З хвилину він рахував пульс хлопчика, потім поклав руку йому на лоба: в Михася було запалення мозку.

Ах! Мабуть, багато чого не могло вміститися в цій бідній голові!

Хвороба розвивалася з загрозливою швидкістю. Я надіслав телеграму пані Марії, й уже наступного дня рвучкий дзвінок у передпокої сповістив про її приїзд. Відчинивши двері, я побачив під чорним серпанком біле, мов полотно, обличчя. Пальці її з незвичайною силою вп'ялися в моє плече, й здавалося, вся душа її ринула у втуплені в мене очі, коли вона коротко спитала:

— Живий?!

— Так. Лікар каже, що йому краще.

Відкинувши обмерзлу вуаль, вона вбігла в його кімнату.

Я збрехав. Михась справді був живий, але йому не покращало. Він навіть не впізнав матері, коли вона сіла біля нього й узяла за руки. Лише коли я поклав йому на голову свіжий лід, хлопчик почав мружити очі, з зусиллям вдивляючись у схилене над ним обличчя.

Свідомість його напружувалась, намагаючись подолати гарячку й маячіння, уста його затреміли, він раз і другий посміхнувся й тихо шепнув:

— Мамо!..

Вона стисла його руки й так просиділа кілька годин, забувши навіть скинути дорожній одяг. Лише коли я сказав їй про це, мовила.

— Правда. Я забула скинути капелюх.

Коли вона скинула його, серце в мене стислося від дивного почуття: між білявим волоссям, що пишно здіймалося над цим молодим гарним обличчям, рясніли срібні ниті. Три дні тому їх, певне, ще не було там.

Тепер пані Марія сама змінювала компреси хлопцеві й давала ліки. Михась водив слідом за нею очима, але знов перестав пізнавати. Ввечері гарячка ще збільшилась. Хлопчик декламував думу про Жолкевського із «Співів» Немцевича, інколи говорив по-німецьки або відмінював різні латинські слова. Я щохвилини виходив з кімнати, бо не міг це слухати.

Не можу навіть сказати, як трагічно звучали ці слова. Надходило різдво. З вулиці долинав людський гомін, передзвін бубонців на санках. Місто набирало святкового, радісного вигляду. Коли зовсім стемніло, у вікні на тому боці вулиці, засяяла свічками ялинка, обвішана позолоченими й посрібленими горіхами, а навколо неї, мов на пружинцях, застрибали дитячі голівки з білими й темними кучерями. Вікна палали світлом; аж на вулицю линули вигуки радості й подиву. Стільки було веселих голосів, стільки щастя: лише наш хлопчик марив у гарячці.

Починалася різдвяна ніч, а ми тремтіли, щоб вона не стала нічю смерті.

На хвилину нам здалося, ніби Михась опритомнів, бо він почав кликати матір і Льолю, але це тривало недовго. Інколи він зовсім перестав дихати. Вже зникла остання надія. Хлопчик уже не бачив, не чув нікого, не відчував навіть, як мати зомліла біля його ніг.

Михась уже не розкривав очей. Кожен подих віддаляв його від нас, наче зсував усе далі й далі в морок. Хвороба гасила життя, іскринку по іскринці:

Руки дитини біліли на ковдрі з тяжкою безвладністю, властивою лише неживим речам; ніс загострився, обличчя набрало виразу якоїсь холодної поважності. Тільки подих лунав дедалі частіше й нарешті став схожий на шепіт годинника.

Ще одна хвилина, ще одне зітхання — й остання піщинка впаде з клепсидри¹: настане кінець.

Десь опівночі нам здалося, що Михась конає, бо він раптом почав хрипіти й стогнати, ніби захилинаючись водою, і раптом змовк. Та дзеркальце, яке лікар притулив йому до уст, відкрилося парою подиху. Ще за годину гарячка несподівано зменшилась; ми вже гадали, що Михась урятований. Навіть у лікаря з'явилось трохи надії. Бідна пані Марія знепритомніла.

Протягом двох годин Михасеві все кращало. Вдосвіта я вийшов у передпокій, бо вже четверту ніч без сну сидів біля його ліжка й кашель душив мене чимраз дужче. Я ліг на сінник і заснув. Мене збудив голос пані Марії. Спершу я подумав, що вона кличе мене, але в нічній тиші виразно почув: «Михасю! Михасю!»

---

¹ Клепсидра (грецьк.) — пісковий годинник.

Волосся мені на голові наїжилось, коли я збагнув страшну інтонацію цього голосу. Перше ніж я встиг схопитися з ліжка, пані Марія сама вибігла в передпокій і, затуляючи рукою свічку, тремтячими губами прошепотіла:

— Михась... умер!

Я кинувся до його ліжка. Сталося. Так. Обважніла на подушці голова, розкритий рот, нерухомо втуплені в якусь невидиму цятку очі, застигле обличчя не залишали ніяких сумнівів: Михась умер.

Я накрив хлопчика ковдрою, яку мати, схопившись з ліжка, зсунула з його схудлого тіла, а потім довго приводив до пам'яті пані Марію.

Перший день свят минув у приготуваннях до похорону. Ці приготування були страшні, бо мати не хотіла залишати тіло й раз у раз не-притомніла.

Вона зомліла, коли прийшли люди знімати мірку на труну, потім, коли почали одягати небіжчика, й нарешті, коли вже встановили катафалк. Розпач її щохвилини натрапляв на байдужість службовців похоронної контори, звиклих до таких сцен, і переходив майже в божевілля. Вона сама укладала стружки в труні й прикривала їх білим атласом, мов у гарячці бурмочучи, що дитині буде низько лежати.

А Михась лежав на ліжку, одягнений у новенький гімназичний мундир та білі рукавички, нерухомий і спокійний. Нарешті, ми поклали його в труну й поставили труну на катафалк, а навколо запалили два ряди свічок. Кімната, в якій бідний хлопчик відміняв стільки латинських слів, розв'язував стільки задач, несподівано обернулася на каплицю, бо зачинені віконниці не пропускали денного світла, а жовтий миготливий блиск свічок надавав їй церковного вигляду.

Ніколи ще — з того часу, як Михась одержав останню п'ятірку, — я не бачив у нього такого прояснілого обличчя.

На тонких губах застиг лагідний усміх, наче хлопчик почував себе щасливим. Миготіння свічок надавало його обличчю оманливої видимості життя.

Помалу почали сходитися Михасеві товариші, які не пороз'їжджалися на святковій канікули.

Очі дітей ширшали від подиву, коли вони бачили свічки, катафалк і труну. Може, цих маленьких гімназистів дивувала незвичайна серйозність товариша, його нова роль. Вони підходили до нього з пошаною і деякою тривогою.

Наступного дня труну закрили віком, забили гвіздками й повезли на цвинтар. Незабаром грудки піску, змішаного із снігом, заховали від мене Михася... навіки.

Сьогодні, коли я пишу ці рядки, минуло вже більше року з того дня. Але я пам'ятаю тебе й сумую за тобою, мій маленький Михасю, моя дочасно зів'яла квіточко. Не знаю, де ти й чи ти чуєш мене, знаю тільки, що твій колишній вчитель кашляє дужче й дужче, що йому живеться все тяжче й самотніше, і незабаром, може, й він піде зо світу... отак, як пішов ти.

З М І С Т

<i>Генрик Сенкевич</i>	3
По хліб	5
Орсо	57
Сахем	75
На маяку	84
Янгол	96
Янко музикант	103
З щоденника познанського вчителя	110

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Генрик Сенкевич. ЗА ХЛЕБОМ. Рассказы

(На українском языке)

Редактор Г. М. Пашко. Художній редактор М. Г. Попович

Технічний редактор Л. С. Чайковська

Коректори Р. М. Зарембовська, Т. О. Крижна

Здано на виробництво 13.IX 1963 р. Підписано до друку 14.X 1963 р. Формат 70×90^{1/16}.
Фіз. друк. арк. 8. Умовн. друк. арк. 9,36. Обл.-вид. арк. 8,01. Тираж 30000. Зам. № 838.

Ціна 34 коп.

Надруковано з матриць Друко-хромолітографії «Атлас» Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР у Київській обласній друкарні, Київ, вул. Леніна, 19.

Любий читачу!

Напиши нам, чи сподобались тобі ці оповідання. Напиши також, про що ще ти хотів би прочитати. Будемо дуже вдячні тобі за це.

Не забудь, що наша адреса: м. Київ, вул. Кірова, 34. Дитвидав.

Ціна 34 коп.

ДИТВИДАВ